

С Т Ъ В Е Т С К А

БЪЛГАРИЯ

ПРЕЗ ТРИ БРИТАНСКИ МАНДАТА

1956 — 1963

*Из архива на Форин офис
за събития и личности в
България*

Димитър Димитров

Би Би Си Лондон

ДИМИТЪР ДИМИТРОВ
СЪВЕТСКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ
ТРИ БРИТАНСКИ МАНДАТА
РИЧАРД СПЕЙТ 1956–
1958\НАНТЪНИ ЛАМБЪРТ
1958–1960\НАНТЪНИ ЛИНКЪН
1960–1963

chitanka.info

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Британското външно министерство, известно под името Форин офис, съгласно действащото законодателство предоставя своята документация на държавния архив 30 години след събитията.

Законът за държавните архиви от 1958 г. и допълнението му от 1967 г. предвиждат и възможност документите да останат затворени и недостъпни за по-дълъг срок, а също и да бъдат отворени преди изтичането на 30-годишния период.

Затварянето на документация за по-дълъг срок или преждевременно и отваряне може да стане само с одобрение на министъра на правосъдието. Също така, според закона министерствата могат с негово разрешение да задържат документи, които според тях съдържат чувствителна информация по отношение на националната сигурност, а или за да се осигури безопасност на отделни хора.

Документацията на Форин офис от периода 1956–1963 г., на базата на която е съставена тази книга, в голямата си част е отворена. Например документите на Форин офис за България от 1956 г. са разпределени в 77 папки, от които 1 е затворена за 50 години, а 2 са задържани от министерството по причини на сигурността. През 1957 г. форин офис е събрал информацията си за България в 59 папки, от които 2 са затворени за 50 години, а 7 са били задържани по причини на сигурността. През последните две години, обхванати в тази книга — 1962 и 1963 г. — има намаление в общия брой на папките за България: 36 през 1963 г. и нито една цяла папка с документи за България не е била задържана след изтичането на 30-годишния срок. Това обаче не означава, че има 100-процентно отваряне на документацията. По причини на сигурността Форин офис понякога задържа не цели папки, а отделни документи от тях. Така например от папката за експулсирането на британския военен аташе през 1962 г. два отделни документа са били задържани от министерството. Общо погледнато, прави впечатление, че от

началото на 60-те години почти няма документи за България, които да остават затворени. Това вероятно не е случайно и би могло да се обясни с липсата на значими събития, поради което България започва да оставя у британските дипломати все по-дълбока представа за съветска колония или, както я нарича Ричард Спейт, „Съветска България“.

През разглежданите три британски мандата — Ричард Спейт, Антъни Ламбърт и Алтъни Линкън — британското дипломатическо представителство в София е било на ниво легация, като шефът на мисията е имал ранг „пълномощен министър“. В тази книга за по-голяма гладкост на стила британските дипломатически представители са наричани с по-познатото в наши дни понятие „посланик“.

Част от дипломатическите доклади и анализи на Форин офис между 1956 и 1963 г. бяха вече излъчвани в историко-политическите програми на Би Би Си през последните 8 години след отварянето на съответните документи. В голямата си част фактите и мненията в тази книга бяха включени в радиопрограмите, но има и някои допълнения. Събрани на едно място, документите показват стратегията и тактиката на британската външна политика спрямо България. Книгата открива уникална възможност човек да надникне в кухнята на британската дипломация в „разгара“ на Студената война и в допълнение от нея изпъкват някои от причините за бавния български преход към пазарно, некомунистическо общество след 1989 г.

Лондон, септември 1994 г.

ЧАСОВНИКЪТ ТУК СЕ ВРЪЩА НАЗАД РИЧАРД СПЕЙТ ПЪЛНОМОЩЕН МИНИСТЪР В СОФИЯ 1956–1958

Ричард Спейт е роден на 12 юли 1906 г. Започва работа във Форин офис в 1929 г. През 1931–33 г. е в посолството в Будапеща, а през 1935–38 г. във Варшава. Посланик в Рангун 1953–56 г. Като държавен служител е помощник външен министър от 1953 до 1956 г. От 27 юни 1956 г. е назначен за пълномощен министър в София.

Малко след пристигането си в България на 17 август 1956 г. посланик Спейт изпраща на Форин офис доклад с първите си впечатления. Той прави уговорката, че след два месеца на новия си пост впечатленията му са повърхностни.

От момента на пристигането си забелязвам, че що се отнася до външни признаци, няма контраст между България и свободна Централна Европа. Виден израелец, който пристигна тук с кола от Истанбул тия дни, ми каза, че когато прекосил турско-българската граница, веднага разбрал от вида на селата и дори от състоянието на пътищата, че навлиза от Азия в Европа. И обратното, пътникът от Запад при пристигането си в България няма чувството, че е отишъл в друг свят. Градовете и селата не са по-очукани от тези в Югославия и дори в Италия.

Симптом на по-нормалната атмосфера е свободата на движение, която се позволява на чужденците. Малко след пристигането ни аз и съпругата ми направихме двудневна обиколка на планините южно от София с колата ни, която все още имаше английски номер, и нито веднъж не бяхме спирани или разпитвани. При по-дълго пътуване до Черно море опитът ни беше същият. Никой не ни следеше и само на

два пъти ни се попречи да направим снимки — веднъж от пазач на кооперативно стопанство, който възрази на нашия интерес към купове от царевица, и веднъж от милиционер, който попречи на усилията ми да заснема едно магаре, вързано до пазар за добитък.

Има интересен контраст между отношението на граждани и селяни към пътуващи западници. Навсякъде западните коли привличат тълпи, но докато в градовете зяпачите проявяват интерес само към колите и изглеждат удивително безразлични към хората в тях, забелязахме по-живо любопитство сред селяните, които искат да знаят кои сме и какво правим. Те обикновено завършват, като изразяват съжаление за старото време на частно земеделие и се оплакват от бедността при сегашната си съдба. На няколко пъти хора от провинцията, разбирайки откъде сме, ни заговаряха и твърдяха, че са редовни слушатели и почитатели на българските предавания на Би Би Си.

Що се отнася до Църквата, бях информиран, че макар през първите години на комунистическия режим тук да е имало широки репресии на свещеници, няма повече активна враждебност спрямо църквата. Вероятно би било достатъчно като коментар по този въпрос да спомена, че когато посетихме музея на църковните реликви в Рилския манастир, там видяхме големи портрети на Димитров и Червенков на почетното място. След толкова кратко време в България по-лесно е да пиша за физическите характеристики на страната и за отношението на хората от улицата и полето, отколкото да преценя мисленето на тези на власт в Партията и администрацията. Аз видях от разстояние министър-председателя и се ръкувах с различни членове на Политбюро, включително с Monsieur Червенков, но не е имало възможност за някакъв разговор с тях.

Като новопристигнал в комунистическата орбита, който очаква да види нещата по-лоши, отколкото са, може би наблегнах прекомерно на светлата страна на картината. Затова като корекция на баланса ще приключа с някои общи наблюдения. Постиженията вероятно се дължат повече на естествените качества на българите, отколкото на ефикасността на сегашната администрация: по природа българите са спретнати и обичат да поддържат добре градовете си; те са трудолюбиви и способни земеделци и още през първите дни на своята независимост си създадоха репутация на ентузиазирани строители на

пътища. Второ, няма съмнение, че външните признаци на приятелство към Запада идват от умишлена промяна на политиката по нареждане на Москва и не представляват промяна в ничие сърце: девет десети от населението винаги са се чувствали приятелски настроени, но са се страхували да го покажат, докато останалата десета сега по инструкцията показва приятелско отношение, каквото не чувства.

Вероятно също е вярно, че макар животът да става по-малко тъжен, най-вече за градското население, България изостава зад другите сателити най-малкото във външните прояви на възвръщащо се благоденствие: тя е все още страна на сива униформеност и дори привилегированите класи, по моя преценка, имат малко от материалните придобивки, които сега стават достъпни за техните колеги в Полша, Чехословакия и дори в Румъния. Отчасти по тази причина може би ще е вярно заключение, ако се каже, че този сателитен режим държи по-здрави юздите, отколкото другите режими зад Желязната завеса, с възможното изключение на Румъния. Както селяните, така и интелектуалците не пропускат възможност да се оплачат пред хората от Запад, но няма никакви белези, въпреки страшните слухове за военен бунт в Пловдив, че някой сектор на населението има и най-малкото намерение да превърне своите недоволства в сериозна акция срещу правителството.

Посланик Спейт започва мандата си в годината на прословутия Априлски пленум. Този пленум и други събития от 1956 г. Ричард Спейт обобщава в годишния си доклад до Форин офис.

През 1956 г., както и през предишните години, курсът на събитията в България вярно отразяваше събитията в Съветския съюз. Имаше същите реакции срещу сталинизма в началото на годината и същото начало на по-либерално отношение в контролирането на ежедневието на обикновените граждани и към отношенията със Запада. На тези тенденции до голяма степен беше даден заден ход през последното тримесечие под двойния удар на Суец и Унгария, така че годината приключи с мрачен акорд и контролираната от Москва клика държеше твърдо контрола както винаги, а населението беше набързо сплашено чрез полицейски превантивни мерки и подкупено с материални отстъпки за неентузиазно подчинение на партийната

линия. През цялата година Червенков си остана главната фигура и макар натиск от Москва да направи невъзможно за такъв изявен сталинист да запази премиерството, неговото засенчване бе само частично и временно.

В доклада си до външния министър, Селуин Лойд, посланик Спейт отбелязва, че поради влиянието на Червенков България е била бавна при прилагането на уроците от 20-тия конгрес в Москва. Британският посланик коментира и по станалия прословут впоследствие Априлски пленум.

Пленумът на Централния комитет през април направи предложения за реформа, базирана на руския модел, и открито разкритикува Червенков за неговите диктаторски методи. Няколко дни по-късно Червенков беше сменен на министър-председателския пост от Югов — безцветен, но непоклатим последовател на партийната линия. Червенков пое от Югов заместник-председателството на Министерския съвет. Той се спотайва няколко месеца и се заговори за пълното му елиминиране, но е малко вероятно той да е преставал да има важно, а дори и доминиращо влияние в управляващата клика, и към края на годината неговата звезда отново бе във възход.

Покрай проявите на десталинизация в България се забелязвала и по-голяма откровеност в печата.

През лятото на 1956 г. грешки в правителствената политика и практика бяха разкритикувани с учудваща откровеност на партийни събрания в страната, а един от главните вестници дори се осмели да атакува открито минали действия и схващания на партийни водачи. Това се оказа прекалено: редакторът беше понижен и беше дадено да се разбере, че отсега критика ще се разрешава само в строго определени граници.

(Илюстр. 1: Част от доклада на Ричард Спейт от 10.01.1957 г. за събитията в България през 1956 г.)

Обстановката в България в края на 1956 г., британският посланик рисува по следния начин:

Събитията в Унгария и Египет през октомври сложиха край на размразяването, що се отнася до официалните кръгове, въпреки че тези събития не направиха обществото като цяло по-малко приятелски настроено към Запада. Последва период на голямо напрежение, управниците се страхуваха от отражения от Унгария в България, а обществото — от ново възцаряване на терор. В крайна сметка почти нищо не стана, защото българинът не се захваща лесно с безнадеждни каузи, а при един така твърдо окопал се режим (и при липсата на алтернативни водачи) дори мнозината, които симпатизираха на унгарците, не бяха склонни да рискуват да правят демонстрации, още по-малко бунт: те не отидоха по-далеч от слушане на Би Би Си, чиято слушателска аудитория изглежда се увеличи рязко въпреки заглушаването.

Коментирайки по този доклад от София, служителят на външното министерство в Лондон, Джон Уеринг, отбелязва: „Скучен доклад, но грешката не е на Спейт, а на българите.“ През януари 1957 г. Британската легация докладва за усилията на режима да заличи празнуването на Коледа.

В центъра на София можеха да се видят много украсени коледни елхи, макар на всички да имаше малки новогодишни честитки, за да могат както миналата година да бъдат наричани „новогодишни елхи“. В магазините можеше да се види „Дядо Мраз“ както и миналата година и никъде нямаше признаци на истинска Коледа. Освен няколко коледни картички, ръчно рисувани от монахини и продавани тайно на приятели, не видяхме никакви религиозни коледни картички.

Малко след празниците, през януари 1957 г., се извършва министерска реорганизация. Между направените промени има една, която пряко засяга работата на Британската легация, както докладва Ричард Спейт на 23 януари.

Комитетът за православната църква, който преди беше под контрола на Министерския съвет, сега се прикрепя към Министерството на външните работи. Това може да означава, че

нашите ограничени контакти с Църквата в бъдеще ще трябва да се провеждат посредством министерството, наместо пряко с Патриаршията.

Относно по-широката цел на министерските реформи, посланик Спейт смята, че:

Както всички комунистически страни, България страда от обременителна и прекалено сложна администрация и свръхизобилие на служители. Предложената реформа, ако бъде приложена ефективно, би довела страната до по-функционално управление с по-малко разходи. Въпреки това, трудно е да се повярва, че Централният комитет, който има голям интерес да поддържа максимален брой добре платени правителствени постове за партийни членове, би санкционирал такива драстични и отдавна належащи съкращения единствено в интереса на доброто управление. Изглежда, че Комитетът е взел решението поради два фактора: икономическият натиск за намаляване на правителствените разходи с оглед да се посрещне цената по неотдавнашните увеличения на заплатите и други финансови отстъпки, и нуждата от някакъв жест в сегашната политическа атмосфера към масата българи некомунисти, които от дълго време са недоволни от раздутата партийна бюрокрация.

Във връзка с конкретни министерски назначения посланикът докладва на 8 февруари 1957 г.

Най-важно е назначаването на Вълко Червенков за министър на образованието и културата. След неговото понижаване миналия април, ние винаги сме смятали, че той упражнява значителна власт зад кулисите. Неговият нов пост означава нещо повече от връщане на един сталинист. Може да се очаква, че той ще действа с твърда воля за безмилостно справяне с всеки признак на бунтарство сред студентите. Нито пък е вероятно той да е по-малко суров спрямо критични коментари в пресата или по отношение на онези културни кръгове, които жадуват за повече свобода на изразяването. Райко Дамянов, който оглави обединеното министерство на външната и вътрешната търговия, е, както Югов и Червенков, обучен в Москва комунист от

старата гвардия, а намаляването на броя на министерствата оставя властта концентрирана още повече отпреди в ръцете на малцината надеждни с московско минало.

Ричард Спейт коментира и една друга министерска смяна.

Назначаването на Тончев наместо Грашнов за министър на обществените строежи и пътищата представлява даване на предпочитание на земеделец пред един комунист. Това е в съответствие с последните усилия за омиротворяване на селяните.

Но кой е Тончев и кой Грашнов? В интервю за Би Би Си бившият ръководен член на БКП, Петър Семерджиев каза:

В миналото Марин Грашнов е бил секретар на партийната организация в Троян и оттам беше издигнат на по-отговорна работа, включително на министерски пост. Стоян Тончев има специална биография. Стоян Тончев е известен на българското комунистическо ръководство от миналото, защото от 1922 г. той е изпратен като съмишленик на Комунистическата партия да членува и работи в БЗНС. Поради участие в събитията 1923–25 г. той емигрира в Съветския съюз и там, като емигрант, членува в Съветската комунистическа партия. Независимо от преживяното от него през годините на големия сталинов терор, той успява да оцелее, да излезе от лагерите и непосредствено след 9 септември 1944 г. се завърна в България. Със завръщането му пред него се изправя проблемът къде трябва да членува. Той се явява в ЦК на БКП, за да се уреди по-нататъшната му политическа дейност. Най-напред се среща с ръководителя на отдел „Кадри“, Иван Масларов, а той се обръща към политическия секретар на Централния комитет, Трайчо Костов. Случаят на Стоян Тончев е известен на Трайчо Костов и той нарежда да му се съобщи да се завърне веднага в родния си край, в град Русе, да се легитимира пред областното ръководство на БЗНС и да остане деятел в този край. Оттам почна политическата кариера на Стоян Тончев. Във връзка с укрепването на Земеделския съюз под ръководството на БКП, постепенно той става секретар на областната дружба, издигат го за член на Постоянното присъствие на Земеделския съюз, става негов

секретар, и за да се укрепи още повече неговото положение, и следователно позициите на Комунистическата партия, на него се поверява поста на министър наред с други членове на Постоянното присъствие. Това е момент, когато окончателно се укрепват позициите на БКП в земеделското движение и специално в БЗНС под ръководството на Георги Трайков, който трябва да се превърне в проводник на комунистическата политика сред българското селячество.

През януари 1957 г. Централният комитет обявява и решение за ролята на Отечествения фронт. На 24 януари Ричард Спейт докладва на Лондон.

След 9 септември 1944 г. Отечественият фронт изигра първоначалната си цел да помогне на комунистите да вземат властта и, по времето когато тази власт беше твърдо установена след изборите в 1946 г., той престана да е нещо повече от чисто комунистическа организация, използвана на национални празници и други подобни случаи за създаване на фалшиво впечатление за широко левичарско единство в страната. В последното решение няма претенция, че ОФ няма да бъде изцяло ръководен от комунистите, но в неговия последен параграф се осъжда всякакво подценяване на важността на „съвместната работа на комунисти и земеделци в Отечествения фронт“. Това решение на Централния комитет на пръв поглед прилича на позната външна украса, но е възможно да има и нещо повече от това. Има признаци, че Партията може би намира за необходимо да направи някои истински отстъпки на земеделците, за да засили позицията си сред селяните. Нещо повече, достоверно беше съобщено, че бившият популярен земеделски водач, Гичев, е бил замолен да сътрудничи в правителството, но той предпочел да остане в затвора.

В началото на април 1957 г. в София се провежда конгрес на БЗНС, който хвърля допълнителна светлина върху намеренията на комунистите. На 19 април посланик Спейт пише в доклад до външния министър, Селуин Лойд:

Приетата в края на конгреса резолюция потвърждава общото впечатление, че отделянето на внимание на земеделците през последните седмици в публични речи не е предзнаменование за даване на някакъв реален глас на тази т.нар. партия. Тъкмо напротив, ясно се заявява, че задачата на земеделците е само да спечелят подкрепата на всички селяни за правителствената аграрна политика, която не подлежи на оспорване. Ако някой се е надявал, че на Земеделската партия може да се позволи макар и едно подобие на независим глас, както резолюцията, така и други изявления по време на конгреса се позовават конкретно на бившите истински земеделски водачи като на предатели. Гемето, Гичев, Муравиев и Христо Стоянов се наричат поименно „агенти на международната реакция“, които нямат нищо общо със Земеделския съюз и подкрепят интересите на едрия капитал.

1957 г. не донася почти нищо ново в българския културен живот и дори се забелязват прояви на основен застои. В доклад от 6 февруари британският посланик изразява по емоционален начин своята преценка.

Подтискащ факт е, че партийните ръководители, макар напоследък да предложиха нещо за подслаждане на населението, досега не са почувствали никаква нужда да направят подобни отстъпки на онези, за които духовните, интелектуалните и художествените свободи означават точно толкова, колкото добро заплащане и пълна трапеза.

В подкрепа на тази си преценка Ричард Спейт цитира две статии. Едната, от Атанас Бошков и Димитър Остоич, е озаглавена „Критика или клевета“ и е поместена във вестник „Отечествен фронт“ на 23 януари. В нея двамата остро нападат полския критик Анджей Богуславски, който писал в полския вестник „Пжегланд културални“ в защита на българския художник Бенчо Обрешков. Съгласно тази статия Бенчо Обрешков бил художник изгнаник в собствената си страна, защото неговите картини не следвали партийната линия. Полският вестник също писал, че в България „няма свобода на изкуството, което отговаря на общото

политическо положение“. По отговора на Атанас Бошков и Димитър Остоич на тази статия, британският посланик коментира:

Това, което шокира, не е защитата на социалистическия реализъм — това беше неминуемо — а заключението, че Българската комунистическа партия е открила абсолютната истина в изкуството и българските художници трябва завинаги да се задоволяват с малки вариации на същата тема. Този аргумент изглежда куриозно старомоден в комунистическия свят на 1957 г.

Втората статия, към която посланикът насочва вниманието на своите началници, е от главния редактор на вестник „Литературен фронт“, Славчо Васев. Тя е озаглавена „Не обиждайте народа, редактори на «Духовна култура»“ и се появява на първа страница на „Литературен фронт“ на 31 януари. Статията започва с остра нападка срещу Димитър Пенев, който писал на страниците на „Духовна култура“ за нуждата от религиозно обучение и възпитание на младежта. За тази статия посланик Спейт пише:

Статията съдържа доста несвързана защита на моралните и интелектуални качества на днешните българи и завършва с укор към Църквата за това, че не е разбрала до каква степен комунизмът на практика е реализирал християнските идеали. Не е изненада, че един комунистически вестник критикува Църквата, нито пък че защитава забраната върху религиозни уроци в държавните училища. Както в случая със статията за изкуството обаче, интересният елемент е невероятното авторско самодоволство. Славчо Васев отказва да признае, че има нещо духовно, което липсва в днешната българска държава, или че добрите българи може да имат някакви възделения (различни от чисто материалните), които режимът не е вече на път да задоволи. Авторският аргумент е следният: „Нашият народ роди Ботев и Георги Димитров, ние имаме художници, поети и музиканти, които продължават да творят, ние дори сме превели сонетите на Шекспир на български. Какво повече може да се иска от нас?“

В заключение на доклада си до Форин офис, Ричард Спейт пише:

Реших, че си струва да привлече вниманието ви към тези две статии, защото, макар сами по себе си да не са от голяма важност, те добре илюстрират дълбочините на интелектуалната стагнация, до която е затънал този сателитен режим въпреки предупрежденията и примерите през последните две години от самата Русия и други комунистически среди.

През лятото на 1957 г. се извършват съществени промени в българското ръководство: от Политбюро е отстранен Георги Чанков, като същевременно съставът му е увеличен от 9 на 11 члена. Новите трима в политбюро са Димитър Ганев, Борис Тасков и Боян Българанов. Освен това от Централния комитет са изключени Добри Терпешев и генерал Йонко Панов. Британската легация коментира промените.

Остава общото впечатление, че е имало почти повърхностна промяна, за да се угоди на текущите кремълски директиви. Доколкото може да се съди, целите са:

а) да се консолидира властта зад управляващия триумвират — Югов, Живков, Червенков. Последният беше постоянно активен зад кулисите след номиналното му понижаване през април 1956 г. и сегашното отстраняване от Политбюро на Георги Чанков, който по едно време беше по-високо от Югов в йерархията и бе смятан за заместник на Червенков, ще елиминира един съпернически център на влияние;

б) докато отстраняването на потенциални „национални комунисти“ като Терпешев и Панов и консолидирането на позициите на Червенков и Югов трябва да е неприемливо за югославяните, някои от новите назначения внушават желание за помиряване с тях;

в) отстраняването на бившия шеф на планирането, Чанков, и на министъра на земеделието, Тодоров, може би е замислено като даване на изкупителни жертви за сегашните български икономически трудности. Освен това вероятно има нужда от нови хора, които да прокарат предстоящата децентрализация, както може да се предположи, по нареждане на Хрушчов.

По-рано през годината българското ръководство се среща с Хрущов по време на посещение през месец февруари. На 1 март британският посланик в Москва, сър Патрик Райли, изпраща доклад до външното министерство в Лондон.

Българската делегация, оглавявана от Югов и Живков, пристигна в Москва на 15 февруари. Вниманието, отредено на тази най-нова група послушни поклонници в комунистическата светиня, беше така подобно на получения прием от други преди тях, че аз не ще ви отегчавам с пълно описание на банкета, гала-приемите и другите празненства за отбелязване на посещението.

Посещението донесе богата реколта от речи, изпълняваща нормата, та дори и отгоре. Както и предишната чехословацка делегация, българите показаха истинско сателитно раболепие и бяха третирани със снизхождение. Те заявиха, че са били специално похвалени за тяхната идеологическа чистота, която те контрастираха открито с мирогледа на Югославия и прикрито с този на Полша. На 18 февруари на обяд в Кремъл Югов самодоволно наруга югославската преса, защото открито изразила разочарование, че в България няма събития, подобни на станалите в Полша и Унгария. „В какво ни обвиняват враговете на социализма си е тяхна работа“ — каза Югов, — „но те никога не ще успеят да откъснат нашата страна от Съветския съюз. Ако те ни наричат сталинисти“ — продължи той, — „защото сме твърди и безкомпромисни спрямо опортюнизма и ревизионизма, то ние приемаме този упрек като похвала.“

В края на посещението на българската делегация се издават съвместни декларации. По тяхното съдържание сър Патрик Райли отбелязва:

В търговското комюнике се говори за съветско-българско сътрудничество в мирното използване на атомната енергия — България щяла да доставя на Съветския съюз уран на „справедливи и взаимноизгодни цени“. В комюнике на двете комунистически партии се говори за важността на тесни консултации между тях и също се поздравява БКП за нейното придържане към принципите и успешното

колективизиране на земята. Постоянно се подчертава водещата роля на КПСС като най-опитната комунистическа партия.

Когато този доклад на британския посланик в Москва пристига в Лондон, служителят във Форин офис, Джон Уеринг, отбелязва към него: „Низкопоклонничеството на българското правителство пред Съветския съюз е отворително, но те си получиха своята награда.“ Междуременно, на 26 февруари, делегацията, водена от министър-председателя, Югов, и от първия партиен секретар, Живков, се завръща в София. Ричард Спейт докладва на Лондон.

Уреденото посрещане за отпразнуване на завръщането бе в тон с атмосферата на полуистеричен русофилски ентузиазъм, който се насърчава от органите на държавната публицистика от момента на обявяване на посещението. Хиляди работници и ученици бяха отведени под строй до гарата, носейки лозунги, деклариращи тяхната вяроност към каузата на вечно приятелство със СССР. Делегацията напредна триумфално към мавзолея на Димитров, където Югов, Живков и икономическият плановик Георги Чанков говориха за благодарността си за материалната помощ и идеологическото ръководство на Москва с изрази, почти така екстравагантни, както тези на българския печат през последната седмица. Аз и западните ми колеги игнорирахме поканата да присъстваме на посрещането, но очевидци потвърдиха пред мен, че тълпите са показали обичайната си апатия през цялото време, което рязко контрастирало, за нещастие на режима, с проявите на бурен ентузиазъм предишния ден, когато българският национален футболен отбор игра срещу Югославия за световно първенство.

За съветското присъствие в България става дума в доклад на служителя на британската легация, Джон Прайс, от 22 юни 1957 г.

Често сме наблягали в нашите доклади на робското низкопоклонничество на правителството на този сателит пред Съветския съюз. Позицията на съветския посланик тук не се различава много от позиция на генерал-губернатор. Имаше интересна странична изява на това в разговор на приема по случай рождения ден на

Кралицата, когато говорех с него и Тарабанов, заместник-министъра на външните работи. Изразих нашето задоволство от това, че на приема присъства търговският съветник на българското посолство в Лондон, Танев. Тарабанов каза, че изпитва добри надежди за значително увеличаване на търговията между България и Обединеното кралство. Съветският посланик побърза да каже, че смята това за малко вероятно, при което Тарабанов някак си стеснително изрази предположението, че неотдавнашното съобщение от Лондон за контролиране на търговията с Китай е много насърчаващо и той определено бил оптимист, че има добри изгледи за по-голяма британска търговия с българите. В този момент съветският посланик каза така твърдо, че нещата определено не стоят така, че Тарабанов смени темата. Лесно е да се прозре, че вероятно руските и българските желания по въпроса са в конфликт, но каквито и мечти да имат българите за следване на независима индустриална и икономическа политика, няма съмнение кой е господарят тук, когато въпросът опре до това.

Икономическото състояние на България и стандартът на живот на нейните граждани и селяни се разглеждат в доклад на посланик Спейт от 27 август 1957 г.

Магазините са по-добре заредени от миналата година и макар качеството на повечето местни продукти да си остава ниско по западни стандарти, асортиментът е по-широк — най-вече по отношение на текстилните и домакинските стоки — и има повече вносни стоки, главно от Чехословакия и Източна Германия. В новооткрития, построен по московски образец, ЦУМ миналата седмица видях да се продават чехословашки мотоциклети, източногермански фотоапарати, швейцарски часовници, вносни найлонови чорапи и бельо, шведски ножчета за бръснене и различни спортни и туристически стоки. Разбира се, новият магазин е показан, но подобрението не е ограничено само до столицата, то се забелязва през последните месеци дори в магазините на малките градове. За всеки наблюдател е очевидно, че не само висшият партиен ешелон има пари за харчене. Хората на улицата са по-добре облечени и дори се виждат жени, които са елегантни. Докато миналото лято мотоциклетите все още бяха

рядкост, сега стотици излизат от града всяка неделя и правителството трябваше да започне кампания за безопасно движение, поради растящия брой фатални катастрофи.

В провинцията също се забелязва напредък, макар и не така осезаем, както в градовете. Има нови сгради, повече трактори и комбайни. Очаква се добра реколта въпреки наводненията в Пловдивско и Сливенско. Дялът на селяните във всичко това обаче е нищожен по западни стандарти и държавата е тази, която получава най-много облаги. Тези на дъното са все още отчайващо бедни и има райони, където те получават по-малко от 4 лева на ден; но въпреки това средният стандарт на живот се повиши; най-малкото в плодородните райони, макар и по-слабо, отколкото в градовете. Селяните продължават да се оплакват пред чужденци, които ги разбират, но ясно се забелязва, че земеделското недоволство не е вече един от по-сериозните проблеми на правителството.

Посланикът анализира също пътното строителство и туризма.

Проблемът с модернизиранието дори на ключовите пътища е огромен, поради занемаряването им от години, което ги е довело до състояние да са подходящи само за джипове. Друга трудност е, че в бързането за постигане на резултати, строителите често не обръщат внимание на основите, затова настилката започва да се пропуква веднага след завършването на пътя. Правят се големи усилия за туристите, но е съмнително дали огромните инвестиции за строежи на хотели могат да донесат някога икономическа печалба. Хотелите по крайбрежието, макар и пълни през лятото, са затворени през половината от годината, а другите изглеждат винаги полупразни. Посетители идват почти изключително от другите сателитни държави или са делегации, чиито разноски се посрещат от български източници, така че приходите в полезна чужда валута не съответстват на капиталните разходи на държавата. Нито пък текущото 25% увеличение на разменния курс за туристи прави голяма разлика, тъй като почти всички идват тук на екскурзии, договорени между сателитните правителства, и плащат за допълнителните си разходи от продажбата на незаконно внесени стоки.

В заключение на прегледа си на икономическото положение в България Ричард Спейт обобщава причините за забелязаното от него подобрене на условията за мнозинството от населението.

Това се дължи отчасти на икономически причини — увеличената производителност в земеделието и фактът, че индустрията преодолява някои от болките на растежа — но най-вече това се дължи на умишлената политика на режима, който се стреми да отбие настояването за либерализация чрез засилено темпо на материални отстъпки. Определено няма никакво придвижване към отпускане на диктатурата на малката група, която доминира партията и страната през последните десет години: точно обратното, признаците са, че режимът възнамерява да реагира на отклоненията по-твърдо от всякога преди това. Подобна ситуация би била опасна в Полша или Унгария, но мисля, че за момента е вероятно да им се размине на тези на власт в България, където хората винаги са били доволни от малко, не са свикнали на свобода и обикновено духовните ценности са пренебрегвани, стига материалните нужди да могат да бъдат посрещнати. Старото поколение е все още враждебно, но безсилно; интелектуалците са малко и им липсва водаческата дарба, проявена от техните колеги в Полша и Унгария; селяните не са никак настроени за активна опозиция; а студентите изглежда се интересуват повече от взимането на изпити, които да им помогнат да получат правителствени длъжности, отколкото да рискуват бъдещето си, като атакуват с копия вятърни мелници. Що се отнася до промишлените работници и армията от бюрократи, на които режимът главно се осланя, признаците са, че стига да няма някакъв силен тласък отвън, те са готови да приемат сегашното състояние на нещата дотогава, докато то им предлага постоянна работа и растящ стандарт на удобство. Повечето от тях изглежда отдават по-голяма важност на перспективата за нов мотоциклет, отколкото на радостта от демократични свободи.

(Илюстр. 2: Последна страница от доклада на Ричард Спейт от 27.08.1957 г.)

От 21 до 27 септември 1957 г. в София се провежда сесия на Международния олимпийски комитет — първата отвъд Желязната

завеса, както докладва посланик Спейт.

Откакто комунистите взеха властта в 1944 г., в тази столица не е имало подобно събиране на влиятелни представители на некомунистически страни. Британската делегация се състоеше от лорд Абърдер и лорд Ексетър. Американската бе начело с Ейвъри Бръндейдж, председателя на МОК. Между другите представители бяха Принц Жан и Принцеса Жозефин от Люксембург, Принц Аксел и Принцеса Маргерита от Дания и Принц Голам Реза Пахлави от Иран. От самото начало бе ясно, че третирането ще бъде различно. Ударението не беше поставено върху големите постижения на комунизма, а на българското културно и историческо наследство. Това трябва да е била първата група посетители, на които бе позволено да се спасят от стандартните посещения във фабрика и колективизирано стопанство. Бяха положени всички усилия да се създаде илюзията, че София е нормален цивилизован столичен град, различаващ се малко от тези на Запад. Всичко това вероятно не беше без връзка с настоящите български усилия за подновяване на дипломатическите отношения със САЩ. Всички делегати с изключение на лорд и лейди Абърдер, които отседнаха при мен, бяха настанени в импозантния плюшено-мраморен хотел „Балкан“, който едва беше завършен навреме за тях. Те бяха успешно изолирани от всичко наподобяващо същинската България и на практика от всички българи с изключение на хотелски служители и олимпийски официални лица. Организаторите не одобриха настаняването при мен на лорд и лейди Абърдер, нито факта, че те предпочитаха сами да разглеждат места, често по време на заседания.

На самия конгрес, както изтъква посланик Спейт, главният български коз е бил генерал Стойчев.

Генералът, който се е представил блестящо през войната, беше добре познат ездач в международните спортни кръгове преди войната. След революцията той успя да запази не само позицията си, но и големия си апартамент и кола. Неговите английски сака, неговата жълта жилетка с пиринчени копчета и дори понякога вратовръзка на клуба „Кавалри“ изглеждаха странно сред партийните водачи без вратовръзки. Той беше познат на членовете на МОК от предишни

срещи и беше харесван от тях, и този случай му предостави уникалната възможност да демонстрира пред своите сънародници положението си в международния спортен свят, за да опровергае онези, които в последно време казваха, че той не би могъл да оцелее.

Като председател на Българския олимпийски комитет той откри сесията в сградата на Народния театър, където бяха поканени дипломатическият корпус и голям брой българи. Най-напред генерал Стойчев говори на български, ползвайки най-обикновени клишета за „прогресивния“ дух на съвременните спортисти в свободолюбивите демокрации и техния принос за световния мир. След това той бе шумно аплодиран от българския сектор на публиката и повтори речта си на френски, а накрая и на английски. Не беше трудно да се забележи ловко редактиране. И на френски, и на английски той напълно окастри обичайния комунистически жаргон.

След приключване на сесията всички делегати получават покани за безплатно тридневно посещение във Варна и повечето от тях, както съобщава британският посланик, приемат.

Тук отново бяха положени специални усилия те да получат най-доброто в един нов хотел. Но дори и така не беше възможно те да бъдат 100% изолирани от местното население. Една камериерка в хотела, например, предизвика истински шок, като разказа на всички на нейния етаж нещастната история със смъртта на нейния съпруг в ръцете на комунистите и ликвидирането на техния имот.

В заключение на доклада си за сесията на МОК британският посланик анализира плюсовете и минусите на такива срещи зад Желязната завеса.

Опасявам се, че въпреки здравия скептицизъм, с който пристигнаха повечето от делегатите, почти всички си тръгнаха с една невярна, благоприятна и подвеждаща представа за тази страна и нейния режим. Макар да няма съмнение, че идва нещо добро от това, че вечно любопитните българи виждат добре облечени чужденци в скъпи коли, аз се съмнявам дали общо погледнато тези посещения са особено полезни от наша гледна точка, след като гостите са така

успешно изолирани от контакти с хората и реалностите на живота тук. Тъкмо напротив, има реална опасност посетителите да си тръгнат повече от наполовина убедени, че животът под комунизъм в никакъв случай не е толкова лошо нещо и че неговите злини са силно преувеличени. Резултатът е още по-сериозен, когато така заблудените са интелигентни и представителни посетители като тези, които току-що си заминаха.

През последната си година в България Ричард Спейт изпраща първия си доклад до Лондон още на 3 януари, като поводът са проведените в края на 1957 г. избори.

Кандидатите изглежда бяха взели своята кампания на сериозно и в провинциалните райони те се опитаха да държат най-малко по една реч във всяко село, което щяха да представят. Избирателите обаче изглежда бяха в мнозинството си апатични към това, което те ясно виждаха, че е фарс. Чух за няколко гласоподаватели, които дори не са си направили труда да разберат кой е техният кандидат, докато в избирателните бюра не им дали бюлетините с името на кандидата. Би било погрешно да се предположи, че публикуваните резултати са били повече от леко фалшифицирани, и е твърде възможно 99.7% от избирателите наистина да са гласували, а 99.95% от гласовете да са били „за“ кандидатите, защото събирането на гласоподавателите беше ефективно и дори онези хора, които не са харесвали кандидатите си, биха видели безполезността и дори опасността от разкриването на своите истински чувства чрез изборните бюлетини.

Също през януари 1958 г. посланик Спейт изпраща и годишния доклад за 1957 г.

1957 г. беше една незабележителна година в България и през нея нямаше никакви нови развития. Българското правителство и Комунистическата партия напълно запазиха репутацията си, че не отстъпват пред никого в своето лакейство пред Москва. Раздвижванията другаде в сателитния свят имаха едва забележимо отражение тук и нямаше никакво сериозно противопоставяне на партийното ръководство — несъмнено, отчасти защото режимът бе

достатъчно благоразумен да продължи и дори разшири политиката си за възпиране на ропот с материални примамки.

(Илюстр. 3: Първа страница от годишния доклад за 1957 г., изпратен Ричард Спейт до външния министър Селуин-Лойд на 16.01.1958 г.)

Югов, Червенков и партийният секретар, Тодор Живков, продължават да доминират Българската комунистическа партия и техните позиции не изглеждат по никакъв начин засегнати от политическите промени в Москва. Югов и Тодор Живков бяха повикани незабавно в Москва след юлския преврат на Хрушчов^[1] и се завърнаха с подновен мандат. Няколко дни по-късно, несъмнено по инструкции на Хрушчов, те започнаха кампания за изкореняване на нездравите елементи в партията и Георги Чанков, първият заместник-председател на Министерския съвет и водещ стопански плановик, беше изключен от Централния комитет заедно с двама други по-маловажни членове, които се набиха на очи с нападки срещу Червенков през временното му засенчване предишния април. Тримата бяха заместени с поддръжници на Червенков и изглежда, че цялата операция, която не предизвика особен интерес в страната като цяло, е била планирана, за да се консолидира неговата лична позиция. Несъмнено Хрушчов е сметнал, че си струва да не се задълбава в неговото сталинистко минало, а да е сигурен, че държи България с твърда ръка, която не поставя под въпрос заповедите на Москва.

Ширеха се опасения, че юлските промени предвещават нова ера на репресии. По отношение на обществото като цяло тези опасения общо взето не се оправдаха, но през втората половина на годината бе възприета твърда линия срещу прояви на уклони сред писатели и журналисти. В началото на декември в София се проведе събрание на Съюза на българските писатели с цел да се накарат критично настроените да признават грешки, но тази маневра бе само отчасти успешна и годината завърши като няколко видни автори все още отказват да правят нещо повече от формално хвалене с половин уста на партийната линия.

В годишния си доклад за 1957 г. Ричард Спейт разглежда и българската външна политика.

Както по малките, така и по големите въпроси българската външна политика продължава да бъде диктувана от Съветския съюз и 4 пъти през годината български ръководители, включително министър-председателят, отидоха на поклонение в Москва, за да получат нарежданията си. Отношенията с останалата съветска орбита бяха забележими само с това, че обичайната размяна на културни, „парламентарни“ и технически делегации беше по-интензивна от обичайното. Продължи тенденцията за култивиране на афро-азиатските страни, като главният прицел беше Сирия. През цялата година седмичните полети на К.Л.М. превозваха български техници и съветници, а връщаха сирийски студенти и курсисти. В Дамаск бе открито постоянно българско търговско представителство, но българските ресурси са твърде малки, за да може страната да разпространява мрежата си нашироко, и с възможното изключение на Египет, нейни интереси в други страни на Близкия изток практически съществуват само на хартия.

В отношенията с Югославия имаше известно подобрене, отбелязано с назначаването на по-малък българофоб за югославски посланик в София и отварянето на два нови гранични пропускателни пункта; но традиционните идеологически различия са все още достатъчно силни за някакво истинско сдобряване. Отношенията с Гърция също регистрираха леко подобрене и за първи път след войната през октомври беше отворен пътят за Солун, но само за ограничен търговски трафик. Вероятно отношенията с Турция бяха по-обтегнати, отколкото с всяка друга страна, особено към края на годината, когато напрежението между Сирия и Турция доведе до остри атаки в българската преса и дори до съсредоточаване на войски край турската граница, където бяха проведени необичайно мащабни маневри през есента.

В началото На януари 1958 г., посланикът изпраща и доклад за развития, засягащи журналисти.

Научаваме от достоверен източник, че редакторът на водещия партиен вестник „Отечествен фронт“, Стефан Станчев, и известният журналист от неговия вестник, Владимир Топенчаров, са били уволнени и им е било забранено да пишат. Топенчаров, който е зет на

Костов, имаше проблеми миналата година заради критикуване на Червенков и други партийни лидери, но му се позволи да продължи да пише, след като беше порицан публично. След това той внимателно следваше партийната линия по всички въпроси. Топенчаров и Станчев в миналото са подкрепяли една по-либерална партийна линия по вътрешната политика. Макар в последно време, както изглежда, техните писания безпогрешно да отразяваха партийната линия, те вероятно са изразявали други гледища вътре в партията. Тяхното уволняване изглежда е част от нова атака срещу „ревизионистите“. Бившият костовист Иван Масларов, който миналата година беше реабилитиран и върнат в партията, отново беше изключен за „ревизионистки уклони“. Сега часовникът тук се връща назад.

След като се запознава с последните доклади от София, шефът на Северния отдел на Форин офис (който е обхващал скандинавските и комунистическите страни, включително България), Томас Бримлоу, коментира на 31 януари:

Най-интересният елемент е стабилността на българското ръководство. Те вече оцеляха през твърде много промени на политиката и на кадрите в Москва. Изненадващо е, пред вид силата на управляващите, че българските писатели и журналисти оказват известна съпротива на партийната линия. Очевидно би било неблагоприятно да се предположи, че техният „бунт“ е вероятно да се разрастне, особено когато техните колеги в Съветския съюз са под голям натиск отново да влязат в коловоза. Но зародишите на съпротива ясно съществуват и, ако се съди по опита от миналото, би било трудно те да бъдат напълно унищожени.

Нежеланието на някои писатели да прегърнат изцяло социалистическия реализъм и да си направят самокритика довежда до свикване на писателска конференция на 7 и 8 април 1958 г. За тази конференция британският посланик докладва на 2 май.

Първият секретар на Българската комунистическа партия, Тодор Живков, намери за необходимо да говори лично пред съюза — една необичайна процедура. Ударението в неговата дълга реч беше, че

големите български икономически постижения при социализма не са намерили израз в литературата и изкуството, че все още са се запазили буржоазни идеи и те се експлоатират от западната пропаганда (без да иска, тук той отдаде почит на Би Би Си), и че макар да трябва да се насърчава критичен подход, той трябва да остава в строгите граници на социалистическия реализъм. Живков се оплака, че все още има елементи сред интелигенцията, които смятат, че изкуството трябва да бъде извън партийния контрол, и заяви, че никаква интелектуална и творческа дейност не ще процъфти в комунистическата държава, ако не се базира на партийни директиви. Живков приключи с атака срещу българската филмова индустрия, затова че изоставила реализма и се поддала на чуждо модернистично влияние.

В последвалите дебати имаше множество дребни пререкания и злословия по чужд адрес от онзи вид, който е така характерен за българския литературен живот. Тодор Генов, един от видните „ревизиониста“, чиято пиеса „Страх“ в известен смисъл е българският еквивалент на Дудинцевата „Не само с хляб“, направи унизително разкаяние и заключи, че речта на Живков го вдъхновила да отвори нова страница. Повечето от другите по-стари ревизионисти запазиха мълчание и имаше критики срещу партийната линия от писатели, които не бяха говорили преди. Пресата възхвали резултата от конференцията като триумф на правоверния марксизъм над ревизионизма. Публикуваното от разискванията не подкрепя такова твърдение. Самият факт, че беше отделено несъразмерно внимание на дейността на Съюза на писателите внушава, че той остава един от няколко потенциални източници на заплахата за режима.

Един друг проблем на режима през 1958 г. е престъпността и по-специално младежката престъпност в столицата. След убийството на кандидат-член на Партията в трамвай, се отприщва кампания срещу младежката престъпност. На 13 февруари посланикът съобщава на Лондон.

Несъмнено беше необходима някаква твърда акция, но властите, както обикновено, се захванаха по погрешен начин. Близко 2 000 души бяха арестувани през последните 3 седмици, главно в София. Около една четвърт от арестуваните после бяха освободени, но останалите се

пращат в концентрационния лагер Белене и други лагери. Арестите бяха извършени по твърде произволен маниер и освен истински престъпници младежи — черноборсаджии, проститутки, измамници и тям подобни — милицията замъкна всеки, който редовно е посещавал кафенета, където действат черноборсаджии, всеки, който носи тесни панталони, къси вълнени палта с качулки и практически всичко, което съответства на текущата местна представа за западен стил облекло. Във всичко това властите сами се направиха за смях, особено с включването на палтата с качулки, 60 000 от които бяха произведени в България и се продават в софийския ЦУМ. Жената на един от секретарите в източногерманското посолство е била арестувана за носене на такова палто и тъй като не е имала документи, е била държана известно време, преди да бъде пусната. Един от служителите на британското посолство е бил очевидец как председателят на Софийската търговска палата, облечен с такова палто, е бил спрял от милиционер, който се опитал да го арестува, но трябвало да му се извинява, когато разбрал самоличността му. Подобно нещо станало в трамвая миналата седмица, когато милиционер спрял младата жена на един от френските секретари, която била с джинси току-що донесени от Париж.

В началото на февруари Народното събрание прокарва закон за малолетната престъпност. Съгласно статии в печата, при изготвянето на закона бил проучен опитът не само в Съветския съюз, но дори и в капиталистическите страни. Законът предвиждал създаване на превъзпитателни училища за деца над 7 години и трудово-поправителни училища за малолетни. Ричард Спейт прави анализ на причините за увеличаващата се престъпност.

Мисля, че това може да се отдаде на три главни фактора: неуспехът на режима да намери заместител на религиозното влияние, което той се стреми да унищожи с всички възможни средства; отслабването на семейството и неудовлетвореността, породена от ограниченията върху свободата на мисълта и пътуванията. Многозначително е, че успоредно с кампанията срещу младежката престъпност пресата провеждаше нова кампания срещу религията и във вестниците излизаха една до друга статии, от една страна

осъждащи липсата на морал у младите хора, а от друга страна атакуващи „религиозни суеверия“ в училищата. И докато религиозните традиции на православната църква са все още силни, най-вече в провинцията, няма съмнение, че липсата на каквото и да било религиозно обучение в училищата, заедно с официалното отношение към религията, дава своето отражение върху младите хора. Намалването на родителското влияние — нещо, което стана почти навсякъде в Европа след войната — е по-остро тук поради социалните сътресения на революцията и вероятно дори още по-големия приток на хора в градовете и последвалото отчайващо пренаселване. За по-интелигентните млади хора ограниченията, които режимът поставя върху свободата им да пътуват, да получават книгите, които искат, да слушат музиката, която харесват, и да гледат филмите, които ги интересуват, неизбежно създава дълбоко чувство на неприязън и неудовлетвореност. В частност, студентите страдат от това, че не могат изобщо да разширят знанията си извън рамките на комунистическия блок. Подтискайки джаза и рокендрола, властите отново прекалиха и онези няколко ресторанта в София, които имаха свирещи групи, са сега почти празни, което стана и с единствения нощен клуб (чиято главна певица беше между първите арестувани).

На 21 юли 1958 г. се провежда многохилядна демонстрация пред Британската легация в София. Съгласно доклад на легацията над 100-хиляден народ преминал пред сградата на легацията между 4 и 6 следобед.

Първото нещо, което се наби на очи, беше броят на жени с деца, които бяха по-многобройни от мъжете в процесията. Както винаги тук, мнозинството вземаха участие, защото им бяха казали да отидат от техните фабрики и предприятия. Някои минаваха, без дори да погледнат към легацията и с досада по лицата, докато други се смееха, като че ли това беше за тях само една допълнителна разходка. От друга страна сред тълпата имаше хора, главно между жените, които сякаш вярват в лозунгите, които скандираха. Няма съмнение, че обикновеният българин е дълбоко уплашен от изгледа за война и макар да не вярва на всичко, което му казва пресата, той е останал с впечатление, че британското и американското правителство са

направили нещо в Близкия изток, което може да доведе до война. Разбира се, по-интелигентните не виждат нещата в тази светлина, но те вероятно са малцинство. Най-измореният човек в България е вероятно пощальонът, който продължава да идва денем и нощем с протестни телеграми — общият им брой вече надхвърли 1 000 (срещу 40 по време на Суец). Някои от нашите коли бяха надраскани с тебеширени лозунги за мир. Един-двама души от легацията преживяха ругателни обаждания по телефона. Но иначе нещата са нормални и мнозина българи се опитват да намерят начин да ни кажат, че не одобряват демонстрациите.

В дипломатическата кореспонденция между Лондон и София през 1958 г. намира място и футболът. На 8 март Ричард Спейт пише на президента на английската футболна асоциация, Станли Роуз.

За вас може да е от интерес следната информация, която показва докъде са готови да отидат българските власти, за да си осигурят силни единайсеторки. Както знаете, българският армейски тим ЦДНА предстои да играе срещу Челси в Лондон на 25 март. Между молбите за визи на играчите бяха имената на двама, които участваха в отбора до 23 години, играл срещу Англия миналия октомври. Сравнявайки молбите, установихме, че на миналогодишната молба пише, че единият футболист е роден в 1935 г., което му дава право да участва в отбор „до 23 години“, но в новата (и несъмнено коректна) молба пише, че той е роден в 1933 г. За втория играч сега видяхме, че е бил почти 24-годишен по време на мача „до 23 години“. Нещо повече, служители на посолството, които ходят на мачове в София, потвърждават, че двама футболисти включени в армейския отбор за мача срещу Челси, са всъщност играчи на други отбори и нямат право да играят за ЦДНА. Човек, разбира се, знае, че всички комунистически страни са твърде безскрупулни при селектирането на отбори за международни състезания, но това е първият случай, когато ние в София имаме реално доказателство за измама. Вие може да сметнете за уместно въпросът да се повдигне пред техните футболни власти. Ако те разберат, че им знаете трюковете, може да са по-внимателни за в бъдеще.

За 10 и 17 август Челси насрочва два мача в България. Британският посланик докладва на началниците си, че не е доволен от такова посещение в момент, когато режимът се опитва да създаде военна атмосфера и антибритански чувства.

Малко вероятно е българските власти да отменят мачовете, тъй като те ще искат да покажат, че техният конфликт е с „империалистите“, а не със спортистите, но не виждам защо трябва да играем тяхната игра и се надявам, че Челси ще решат сами да отменят турнето. Те биха могли да кажат на българските власти, че съобщенията за настоящата антибританска кампания и ограниченията върху придвижванията на чужденци са показали, че те не могат да очакват приятелско посещение без рискове за инциденти. Предлагам позицията да се обясни по спешност на футболната асоциация, за предпочитане на сър Станли Роуз лично. Разбира се, важно е да се създаде впечатление, че Челси действа по собствена инициатива, а не под натиск на Форин офис.

В Лондон началниците на Северния отдел на външното министерство решават следното във връзка с предложението от София: „Нашият опит със Станли Роуз ни подсказва, че всяка намеса от наша страна би била сметната и представена като натиск от Форин офис. Не смятаме, че условията във вашата телеграма могат да бъдат изпълнени и, следователно, не предприемаме никакво действие.“ Така през август 1958 г., Челси отива в България, където играе два мача. За турнето на Челси, Ричард Спейт пише до Лондон:

В случая всичко мина добре. Челси загуби първия мач срещу армейския отбор с 1–2, но спечели втория срещу водещия български граждански отбор с 2–0. След втория мач ги поканих на коктейл и те направиха добро впечатление на всички, които разговаряха с тях. Ръководството и повечето футболисти изглеждаха добре информирани от някого (от вашия отдел?) за реалностите на живота в България и не бяха прекомерно подведени от оказаното им специално внимание. Те нямаха никакви оплаквания освен от храната (дори в най-добрия

български хотел храната е твърде ужасна), но изглежда не е имало почти никакво сприятеляване.

В началото на юни 1958 г. се провежда 7-ят конгрес на БКП. На него присъстват съветският генерален секретар, Хрушчов, и албанският партиен ръководител, Енвер Ходжа. На 19 юни Ричард Спейт докладва.

Конгресът протече по обичайния образец, с изключение на обръщението на Хрушчов през втория ден, което нямаше пряко отношение към дневния ред на конгреса. Първо имаше 7-часова реч на първия партиен секретар, Живков, в която бе направен преглед на българските постижения през последните 5 години и на курса, който партията планира за следващия 5-годишен план. Някои членове на Политбюро после направиха интересни изказвания по някои пасажи в доклада, но останалият поток от ораторстване бе напълно безинтересен и нито един делегат нямаше оригинална идея за изразяване. Конгресът единодушно прие резолюция по доклада на Тодор Живков, която също така не съдържаха нищо ново и не представляваше нищо повече от повторение на вече казаното.

От речите на конгреса Ричард Спейт разглежда тези на Димитър Ганев, Георги Цанков и Вълко Червенков.

Димитър Ганев, когото дипломатите смятат за втори след Живков в партийната йерархия, хвърли особено интересна светлина върху текущите партийни трудности. Той отбеляза следните моменти:

— много трудещи се, най-вече в селата, са все още недокоснати от агитацията и трябвало да се положат големи усилия за възбуждане на интереса им към партийната работа;

— инженери и други специалисти предпочитат да стоят в големите градове, наместо да отиват в провинцията и да работят на строителни обекти;

— идеологическото обучение в някои училища и институти е неадекватно поради факта, че някои учители завършват университетите със слаби познания по марксизъм-ленинизъм;

— необходими са по-големи усилия за премахването на ревизионизма от изкуството и литературата и за поставяне на художници, писатели и други в по-близък контакт с народа;

— „малък, но много належащ въпрос“ е сътворяването на повече песни, танци и друга лека музика за борба с влиянието на западната танцова музика. „Неприлични и варварски песни няма повече да бъдат толерирани. На самозвани певци няма да се позволява да корумпират с животински звуци нашата чудесна младеж.“

Забележителна реч държа и Георги Цанков, министър на вътрешните работи и член на Политбюро. В нея той разгледа атаките срещу партията от империалисти и реакционери, вътре и извън страната. Той говори с гневен език за усилията на „Гласът на Америка“, радио „Свободна Европа“, американските разузнавателни служби и българските емигранти, които те подкрепят, за подкопаване на режима и осигуряване връщането на Цар Симеон, който — както изглежда — все още е смятан за фактор, който трябва да се има пред вид. Цанков се оплака от непочтените методи на империалистическите агенти за подкупване на пътуващи на Запад българи и за подстрекаване към бунт в България чрез пропагандни балони и разпространяване на листовки, повече от 50 000 от които били предадени на властите само през 1957 г. Той също се оплака, че между самите български граждани поддръжниците на бившия режим са все още активни и търсят всякаква възможност, за да дискредитират режима. Те пускали различни слухове и злонамерени вицове. В дейността си те използвали религиозни и други буржоазни предразсъдъци. Твърде изненадващо е, че Георги Цанков не спомена предаванията на Би Би Си, макар напоследък те да са под огън в пресата.

Вълко Червенков възхвали решението на Априлския пленум от 1956 г. за премахване на култа към личността и каза че пленумът се е оказал ценна школа. Той добави: „Считам за мой партиен дълг да заявя пред конгреса, че аз лично съм преминал през тази школа и в практическата си дейност съм правил и правя всички необходими заключения от решенията на Априлския пленум“. Неговата роля в партията си остава мистерия. Той говори като човек, който е бил силен в миналото, но повечето компетентни наблюдатели смятат това за тактически ход и неговото заминаване от Министерството на просветата и културата непосредствено след конгреса не означава

нищо повече от желание от негова страна да се освободи от министерски задължения и за момента да упражнява властта си зад кулисите.

В заключение на своя доклад на 7-мия конгрес на БКП, британският посланик прави следната преценка:

Картината, която се очертава след конгреса, не дава особено насърчение нито за самия български народ, нито за неговите доброжелатели в свободния свят. Ясно се вижда, че каквото и раздвижваме да има в низините, сега партията е обединена на върха. Конгресът не разкри никакви признаци на напрежение зад кулисите и макар истинското значение на министерските промени да е все още неясно, нищо не подсказва Червенков и Панчевски^[2] да са били понижени заради предизвикателство към партийното ръководство. Едва ли се нуждае от преповтаряне фактът, че това ръководство открито признава съветската хегемония в икономическата и в политическата сфера без въпроси и резерви. Въпреки, или вероятно поради това икономическо подчинение (България никога не е стояла икономически на собствените си крака), има материален напредък с обещания за още в бъдеще и стандартът на живот вероятно ще продължи да расте.

В друг аспект, обаче, животът обещава да стане по-труден, най-малкото за интелигентния българин. Солидарността на върха не отеква в по-долните слоеве и има признаци на растящо безпокойство от неуспеха да се спечели по-младото поколение и от продължаващия отказ на мнозина писатели и интелектуалци да следват линията.

Може да се очаква нова кампания за осигуряване на по-голям конформизъм, но не виждам причини да предполагам, че тя ще е по-успешна от предишните. Макар българинът да не рита срещу ръжен, вековете под турско управление са го научили на изкуството на тихо изплъзване от тиранични управници. Тази липса на увереност на ръководството в неговия контрол върху масите е вероятно един от елементите на конгреса, от който можем да получим известно удовлетворение.

На 1 октомври 1958 г. Ричард Спейт изпраща на Форин офис прощалния си доклад от София.

Във всички страни зад Желязната завеса западният дипломат трябва да страда до известна степен от чувство на изолация, но се съмнявам дали в някоя друга страна той се намира така напълно откъснат от малкия свят около него, както в България. Различни фактори допринасят за това: липсата на силна традиция на контакти със Запада, малкият размер на бившите образовани класи, езиковата трудност (малцина дори от тези, които са благоразположени, имат адекватни познания по западен език), националният характер (българинът е егоцентрично същество без голямо любопитство за други страни) и преди всичко всеобхватността на партийния контрол, който гарантира, че и малцината хора, с които влизаме в контакт, никога не ще се осмелят да изразят мнение по някои полемичен въпрос.

В резултат срещам повече от обичайната трудност да представя в моя последен доклад от София убедителна картина на това, което става днес в Съветска България. Гледайки назад към последните две години, това, което най-много се набива на очи, е застоят на политическия живот. Няколко интелектуалци с малко влияние извън собствения им малък кръг бяха възбудени от 20-тия конгрес на Съветската комунистическа партия и събитията в Полша и Унгария, но за масата от народа, вътре и извън партията, тези развития не бяха нещо повече от кърфшишек. Нито пък се създава впечатление партийната върхушка да е била сериозно смутена от онзи вид идеологически и персонални различия, който се забеляза в Полша и Унгария и в самия Съветски съюз. След като отстрани един възможен съперник миналата година, същата малка група продължава да доминира Политбюро и да налага на страната същата политика на стопроцентно раболепие пред Русия във всички сфери. Доколкото може да съди един външен наблюдател, няма повече никаква опозиция на върха, нито срещу партийното ръководство, нито срещу партийната линия. Така водачите са с развързани ръце да моделират националната икономика съгласно указания от Съветите план, докато в същото време се стремят, макар и без голям отклик, да разширят и задълбочат базата на своята подкрепа

сред народа, като дават на хората по-голям дял от растящото национално благосъстояние.

(Илюстр. 4: Началото на последния доклад на Ричард Спейт от София, изпратен на 01.10.1958 г.)

Докато Съветът за икономическа взаимопомощ може да носи неизгоди за една развита икономика като тази на Чехословакия, която има традиционни връзки със Запада, положението е много по-различно по отношение на България, която никога не е стояла икономически на собствените си крака и ѝ липсват както капитал, така и необходимите технически умения за разработване на собствените ресурси. Тясната обвързаност има своите недостатъци и не само опоненти на режима съжеляват, че е трябвало ферми и фабрики да се оборудват с нескопосани съветски машини, когато по-добри и по-евтини машини са достъпни на Запад. Но руските машини могат да се получат по-лесно и съветски кредити финансираха механизацията на селското стопанство, амбициозните хидро-енергийни проекти и новите химически заводи, които са базата на текущата икономическа експанзия. Страната вероятно би била по-добре, ако по-малко усилия и пари се влагаха в производството на индустриални стоки, които с изключение на най-примитивните пазари, не могат да се надяват да конкурират стоките на по-напредналите сателити.

Външното впечатление за относително благоденствие, което идва като приятна изненада за новопристигналия западен посетител, разбира се, е до известна степен подвеждащо. За тези, които имат постоянна работа, реалните доходи се повишиха средно с около десет процента, но много от ежедневните стоки, които се виждат в магазините, остават извън възможностите на обикновения работник и все още е почти невъзможно за работник или служител да задоволява основните нужди на семейството си, ако жена му не работи. Освен това остават политически „ненадеждните“, които често са на ръба на гладуване.

Властите проявиха загриженост от тревожното нарастване на злоупотребите и корупцията, но попаднаха в омагьосан кръг. Желаяйки да излекуват злините на прекомерната централизация, те трябваше да дадат по-голяма свобода на местните власти и така увеличили възможностите на местните началници да напълнят гушите си. Друг, още по-сериозен аспект на същата вътрешна гнилост, е пълната

неспособност на ръководителите да възбудят сред населението като цяло какъвто и да било ентусиазъм към тях самите или към партията. Може да се каже, че българинът е флегматично същество, по-близък до чеха, отколкото до палеция се поляк или унгарец. Но това не обяснява напълно проявяваната от него апатия в наши дни при всякакви случаи: когато летува във Варна, демонстрира срещу англо-американска агресия, слуша партийни речи (дори речта на Хрущов не можа да го възбуди) или когато просто прави вечерната си разходка по софийските булеварди. Несъмнено той е бил също толкова апатичен през дните на турското господство. Турчинът не е искал повече от това, докато сегашните му господари не престават с кампаниите си за раздвижване на ентусиазма му.

Аз умишлено използвам тези фрази, защото пропагандата вече е станала едно повтаряне на изтъркани клишета, за които човек се съмнява дали дори техните автори сериозно очакват някой да им повярва. Това вероятно е най-очевидният провал на партията в България, от който ние можем да получим най-много насърчение, макар и от негативно естество. Можем също да сме насърчени от нейния неуспех да постигне забележимо въздействие върху софийския културен живот. Както във всички комунистически страни, писателите, художниците, актьорите и музикантите се радват на най-големи привилегии и дори могат да пътуват в чужбина сравнително свободно. Те максимално се възползват от тези привилегии и аз не познавам никого, който би застрашил привилегиите си, като рекламира собственото си нехаресване на режима (българите рядко са идеалисти). Човек не трябва непременно да е живял дълго тук, за да открие, че малцина от тях имат някакъв интерес към неговите постижения. Между гостите на нашето прощално парти миналата седмица бяха най-популярният български драматичен актьор, най-известният художник, композиторът на най-новата българска опера, един от диригентите на операта и съпругата на най-видния археолог. Всички те се сбогуваха с нас по начин, който макар и дискретен, не остави у нас никакво съмнение, че техните симпатии са към Запада и против комунизма. За съжаление хора като тях имат малко влияние тук и не може да се очаква те да действат като квас сред масите.

В края на своя последен доклад от България, Ричард Спейт повдига необичаен въпрос.

Всеки западен представител в София трябва по някое време да се запита дали има смисъл да се поддържат дипломатически отношения с тази страна, която няма никаква собствена външна политика и където за момента има малки изгледи дипломатите да могат да изпълняват нормалните си функции. Въпросът е дори още по-уместен за британското правителство, отколкото за други некомунистически правителства, тъй като за разлика от Франция, Италия и Австрия, ние нямаме никакви традиционни връзки с България, търговията е малка, има малък културен афинитет и няма британци, живеещи в България. Наистина може да се изложи силен аргумент за закриване на легацията на Нейно Величество или най-малкото за понижаването ѝ на ниво на консулство — така България ще бъде третирана реалистично като руска провинция, наместо да се подпомага нейното правителство в поддържането на фикцията, че притежава суверенна власт. Но аз мисля, че като се направи равносметка, ние ще се окажем губещите от такова действие. Не само ще се лишим от потенциално и дори актуално важен източник на информация за югозападната гранична зона на Съветската империя. Нашето оттегляне също би отбелязало началото на края за онези в България, които вероятно са многобройни, отколкото ние смятаме, и които гледат на присъствието на британската и на други западни легации като на осезаемо доказателство, че външният свят още не ги е окончателно изоставил на Кремъл. Вероятно единствената услуга, която ние можем да направим на българите при сегашните обстоятелства, е да помогнем на този народ да запази до известна степен порив за свобода, за да могат да се възползват от шансовете си, когато Кремъл започне да отпуска своята хватка.

След като се запознава с доклада на заминаващия от България посланик Спейт, началникът на Северния отдел на форин офис, Томас Бримлоу, пише следното заключение на 9 октомври 1958 г.:

Трябва да се помни колко лоши са били понякога нещата, когато правим преценка колко лошо е сега отвъд Желязната завеса, факт е, че

общо взето животът за нашите мисии не е така лош, както беше през последните години от живота на Сталин. Ние правилно не скъсахме отношенията тогава и няма валиден аргумент за прекъсването им сега. Трябва да сме търпеливи и внимателни. Целият комунистически блок еволюира твърде бързо. В никакъв случай не съм убеден, че тази еволюция ще бъде в наша полза, но със сприхавост не ще стигнем доникъде. Както показва Полша, правилната политика е резервираност и търпение в лоши времена, и приятелство веднага след като нещата се подобряват.

[1] Отстраняването на Молотов — б. а. ↑

[2] Ген. Петър Панчевски — бивш министър на отбраната — б. а.

↑

ПРИМИРЕНО ПРЕЗРЕНИЕ КЪМ КОМУНИЗМА АНТЪНИ ЛАМБЪРТ ПЪЛНОМОЩЕН МИНИСТЪР В СОФИЯ 1958–1960

Антъни Ламбърт е роден на 7 март 1911 г. Във Форин офис работи от 1934 г. Изпращан е в посолствата в Брюксел 1937–39 г., Анкара 1940–42 г., Бейрут 1942–44 г., Стокхолм 1949–52 г. Шарже д’афер в Атина между 1952 и 1958 г. Пълномощен министър в София от 5 ноември 1958 г.

На 2 януари 1959 г. Антъни Ламбърт изпраща до външния министър, Селуин Лойд, доклад с първите си впечатления от България.

Първото и най-трайно впечатление се сумира в думата „сателит“. България, разбира се, е тясно свързана с Русия с кръвни, исторически и езикови връзки — много повече от всяка друга страна в съветския блок. Но нещо повече от това, България е с вързани ръце и крака от един огромен икономически и политически апарат. Картината, която остава у външния наблюдател, наподобява на затворено в космическа сонда безпомощно куче, което лае в безековата пустош.

България няма никаква собствена външна политика и почти не си говори с три от съседите си. И докато никой не очаква такава малка страна да бъде напълно независима, тя има пред очите си примера на нейните съседи. Югославия и Гърция, и двете малки и бедни страни, следват собствена линия във външната политика. Нещо повече, за безчет българи Югославия, която мнозина от нас поставят ниско в стълбицата на човешките свободи, излъчва свобода. И това не е чисто метафизична концепция. Веднъж след като успее да стъпи на

югославска земя, българинът е свободен човек. А какви трябва да са чувствата на българина към омразния грък, който ако желае да отиде в Америка или Австралия, трябва просто да се качи на кораб в Пирея.

Много по-важна от външната политика обаче е икономическата политика. Тук също българските ръководители нямат пространство за маневриране. Природно страната е много плодородна, селяните се трудят упорито и са развили известни умения, а има и елементи на индустриално развитие. Това е потенциално богата страна. Но аз имам впечатлението, че тази страна се ръководи така, че да задоволява интересите на някой друг, а не собствените си жители. Ако е така, това трябва да е крайно унижително за населението.

Същото се отнася до образованието и културата. Българите се гордееха с образователната си система, която, като се има пред вид късата и неспокойна история на страната, изглежда е била похвална. Сега това предстои да бъде радикално променено — и не за по-добро, а за да отговаря на една чужда система. На по-високо интелектуално ниво положението става още по-лошо. Никоя страна не може да си позволи да бъде без интелигенция, и никоя интелигенция не може да оцелее без международни контакти. Тези интелектуалци, с които се срещнах досега — и те са сравнително многобройни — са отчайващо загрижени как да поддържат връзки със Запада. На теория това е окуражително, но на практика не е така. Един типичен пример имаше неотдавна, когато заедно с известен британски нумизмат отидохме в археологическия музей в Пловдив. Бяхме развеждани от служител (учен от значим калибър), който беше в захлас от възможността да срещне събрат. Но бедният човечец трябваше да си признае, че т. нар. уредник, назначен от Партията, си отишъл с ключа от монетната колекция.

Човек не може да избяга от усещането, че над всеки българин, включително предполагам и повечето от ръководителите, виси сянката на страха и московската ръка на смъртта. Мисля, че няма и най-малък шанс за реакция срещу тази мрачна ситуация и вероятно българите са били под чужда тирания толкова много векове, че са се примирили да приемат това завинаги. Въпреки това, колкото и да е странно, тези на власт изглежда отдават важност на желанието България да бъде смятана за достоен член на обществото на нациите. За момента, обаче, това желание по отношение на нас се изразява в недоверие и

досадност. Желанието да бъдат смятани за достойни за уважение, сигурен съм, е искрено. Това несъмнено е проява на национализъм, който апаратът на една всецяло полицейска държава, ръководена в крайна сметка от Москва, прави всичко възможно да подтисне. Така България се стреми и може да привлече туристически поток. Но туристите, ако изобщо получат визи, всеки момент може да имат сериозни проблеми с полицията и съм сигурен, че такъв поток никога няма да се развие. Както ми каза един пристигнал неотдавна гръцки приятел: „Никога преди не бях ходил в България, но и тя мирише както останалите страни зад Желязната завеса“.

Чувам, че стандартът на живот расте, макар и бавно, но за новодошлия животът на работниците изглежда много суров, особено що се отнася до жилищата и всичко, което би могло да се сметне за луксозна стока. А когато се изразходват големи суми пари, често е за проекти, които за човек отвън изглеждат налудничави. Например правителството току-що се захвана с осигуряване на пълно телевизионно покриване на страната (използвайки, както с радост отбелязвам, британски материали). Разбира се, телевизията е мощен пропаганден орган, но аз съм сигурен, че повечето българи по-скоро биха похарчили парите си за нещо по-полезно. Същият елемент на лудост обхваща и други важни мерки. Вече споменах за образователната реформа. Когато пристигнах, политическите лидери настойчиво призоваваха работниците да изпълнят петгодишния план за три години. Причината за това решение остава неясна, но може да става дума да се върви в крак с нещо, което става в Русия или дори в Китай. На практика това води до забележителни абсурди като, например, на сложните машини в една текстилна фабрика по време на обедната почивка работят общински чиновници. Очевидно никой нормален гражданин не би бил във възторг от такова нещо.

След първите си 6 седмици в България, Антъни Ламбърт прави преценка и на българите като народ.

Направи ми впечатление, че българите са по природа селяни и дребни буржоа — вероятно нещо като чехите, само че по-малко напреднали. Ако ѝ се позволеше да се развива естествено, България можеше да е станала просперираща и щастлива малка страна, в която

да е приятно да се живее. Както са нещата сега, в нея е приятно да се живее само ако човек е чужд дипломат. Когато запитах моя турски колега дали турското малцинство желае да емигрира, неговият отговор беше, че ако се позволи емиграция, не само турците, но и всички българи ще поискат да напуснат.

България тръгна по пътя към комунизма най-вече поради натиск от Москва, а не толкова чрез спонтанно въстание. Опасявам се, че искрите на независимост ще бъдат бавно и безмилостно задушени, освен ако в света не стане голямо сътресение. Ако това не стане, българинът несъмнено ще устои на сегашния режим така, както е устоявал на други в миналото — чрез сила на духа.

Новопристигналият британски посланик признава, че рисуваната от него картина на положението е мрачна, но той вижда и основания за надежда.

Мисля, че може да се открият един-два насърчителни белега. Като се има пред вид поробването на България от Съветския съюз и непрестанната антизападна кампания, на която е подложено населението от люлката до гроба, изненадващото е, че няма дори по-голяма враждебност спрямо Запада. Беше ми казано, че младежта в частност е слабо засегната от официалната пропаганда и Партията е разтревожена от това. Причината може да е отчасти в това, че промиването на мозъци е досадно и без въображение — да не кажем инфантилно — и се състои от монотонни повторения на изтъркани теми. Също така западните новости, дори тези от съмнително естество, изглежда имат фатална привлекателност за младежта във всички страни, където животът е сив като тук. Общо погледнато, българите изглежда нямат повече от едно минимално интелектуално любопитство, но дори появата на една британска кола поражда известен интерес. Селяните, като всички селяни по света, са твърде приятелски настроени към чужденци, откъдето и да идват те. Няма българин, колкото и да е изненадващо, който да гледа на западниците като на диви животни. На практика обратното е по-близо до истината.

От първите си впечатления от България Антъни Ламбърт прави следните изводи:

Моето заключение е, че макар вероятно да няма никаква надежда за въстание като това в Унгария, в сърцата си българите желаят да отхвърлят Руското иго, ако Съветската империя в Източна Европа започне да се разпада. Те може и да не отхвърлят комунизма изцяло — основата на бившия буржоазен режим никога не е била много солидна — но най-малкото биха могли да се развиват по югославски образец. От разговори с българи и от четене на книги и статии, писани от тях, ми прави впечатление познатото желание на малки расови общности да бъдат третирани като нация с истинска собствена история и собствена култура. Не знам дали те заслужават да бъдат третирани така, но съм твърдо убеден, че това би било в наш интерес в дългосрочна перспектива. С наследено чувство на малоценност, българите се страхуват, че западниците може да видят колко малко те заслужават да бъдат вземани на сериозно. Те са чувствителни относно изостаналостта на страната си, липсата на модерни съоръжения, добри пътища, хотели и художествени галерии. Аз самият не смятам, че тази преценка е справедлива, защото страната не се сравнява неблагоприятно например със Северна Гърция или Турция. Но чувството съществува. Следователно, ние бихме могли да се възползваме от него и е възможно нещо да се постигне чрез амалгама от ласкаене, поучаване, търговски и културни контакти. Едно пълно игнориране на България само би я изкушило да се откаже от неравната борба и да потъне безвъзвратно в положение на руска колония. Да продължаваме да я третираме като независима може да е неблагоприятна задача, но в това лежи единствената ни надежда да я видим един ден независима.

В коментар по този доклад на Антъни Ламбърт служителят на Форин офис, Джон Уеринг, написва: „Г-н Ламбърт е намерил една-две нови метафори, за да опише заробването на България от Съветския съюз, но рисуваната от него картина не се различава по нищо съществено от оценките на неговия предшественик“. В доклад от 11 април 1959 г. Теренс Гарви, шарже д’афер в Белград, сравнява България с Югославия.

Прекарах великденския уикенд в България. Представям някои повърхностни сравнения. България, въпреки че такова гледище би било неприятно тук^[1], се сравнява благоприятно в редица отношения с Югославия. Българските пътища са облекчение за раздрусаните кокали на пътника, когато прекоси границата. София е значителен, солидно построен град, в сравнение с който Белград изглежда като разраснало се село. Нещо повече, макар Югославия да има прекрасна природа, България няма от какво да се страхува при едно сравнение. Тук обаче свършват очевидните предимства. Софийските улици, макар и застроени със стройни сгради, са значително по-сиви от белградските и за око, свикнало с югославската гледка, хората както в градовете, така и в селата, изглеждат безцветни, мудни и апатични. Портретите на Димитров изобилстват в България така, както Титовите в Югославия, но многообразието на героични портрети е много по-голямо — има включително този на Чарлз Дарвин (по всяка вероятност за неговите заслуги за разрушаване на християнските митове) и на няколко места на Сталин.

Гледана от главните пътища, България оставя впечатлението за благоденствие, което не е особено под това на Сърбия. В района между Витоша и Самоков, обаче, открий села, които определено не са по-напреднали от тези в Косово и Метохия, с порутени къщи и обори, които не може да са се променили много от дните на турска окупация. Стори ми се, че Западна България я очаква значителна суша, освен ако скоро не падне голямо количество дъжд. Има периодичен режим на водата дори в самата София.

През лятото на 1959 г. Английското дружество за приятелство с България, една прокомунистическа организация, изпраща писмо до кмета на лондонската община Степни с покана да предложи 3 деца, които да летуват в международния детски лагер край Варна. Когато кметът на Степни се обръща с молба към британското външно министерство за информация относно лагера в България, Форин офис на свой ред отправя питане към легацията в София. Първият секретар на легацията, Брайън Шепърд, пише на Лондон на 14 юли.

Няма почти никакво съмнение, че това ще е едно добре организирано прекарване, и комбинацията от концерти край лагерния

огън, привлекателна природа и плаж биха направили силно впечатление на деца в тази впечатлителна възраст. Целта на всички български младежки мероприятия е просто и единствено комунистическо индоктриниране и би имало голям шанс всяко връщащо се дете да бъде най-малкото прокомунист, ако не и по-лошо. Има слаба надежда, че една триседмична почивка би била прекалено дълга за деца, които не са свикнали да бъдат без родителите си за такъв дълъг период, и това може да има известен уравновесителен ефект.

Знам от опит, че Форин офис е ограничен в това, което би могъл да направи, за да разубеди хората да правят подобни посещения. Хората, които ще страдат най-много, освен самите деца, обаче, са родителите, и се чудим дали няма да е възможно родителите да бъдат поканени във Форин офис, преди да дадат съгласието си за пътуването на децата. Ако плашилото на вкарването на комунизма в техните семейства не се окаже достатъчно, за да възпре родителите от изпращане на децата, има и други неща, които би могло да се изтъкнат: например, че никой отговорен човек не е посещавал тези лагери и че репутацията на българската санитарна система е много под тази в развитите страни. А що се отнася до храната, по време на неотдавнашното си посещение във Варна нашият пълномощен министър, шефът на една друга западна мисия тук и техните деца не са могли да си купят нито риба, нито мляко, нито плодове и зеленчуци. И най-последно, тъй като лагерът е неизвестен, родителите сигурно не биха искали да излагат деца на по тринайсетина години на възможни атаки срещу тяхната моралност.

На 5 април 1959 г. се провеждат общински избори. За тях Родни Бедфорд от британската легация пише на Малкъм Макинтош, шеф на българската секция на Би Би Си, на 7 април.

Подготовката за изборите стоеше в центъра на вниманието през втората половина на март. Появиха се обичайните плакати, призоваващи хората по всевъзможни причини да гласуват за кандидатите на Отечествения фронт, макар единственият кандидат да е от тази организация, което прави работата особено фарсова. Отидох в провинцията, за да видя как се провеждат изборите, и намерих, че

всичко беше добре организирано и имената на гласоподавателите бяха сравнявани със списък. Селяните, които дойдоха да гласуват, обаче изобщо нямаха представа какво да правят и присъстващият служител трябваше да им обяснява всичко. Имаше и забавни моменти. С помощта на един стар трион беше подсигулено, че пликите с бюлетините няма да задръстят избирателната урна, а на един селянин, който се мотаеше след като гласува, беше казано: „Сега си свободен. Можеш да си вървиш“.

Тъй като има само един кандидат за всяко място, единственият начин да не се гласува за него е да се зачертае името му, но от достоверно място бях информиран, че бюлетина, по която има зачеркване, просто се брои за невалидна.

През август 1959 г. от легацията информират Лондон за ключовите личности в българската политика. Ето някои от тях.

Тодор Живков — човек със значително влияние и енергия, възможен наследник на Югов. Говори се, че има неприятен характер и му липсват образование и маниери.

Георги Трайков — крайно послушен и противен слуга на комунистите. Говори много отмъстително срещу Петков и Гичев на техните процеси.

Антон Югов — вежлив и любезен. Със своя перчем от внимателно поддържана къдрава коса и спретнат вид прилича на берберин. Има известна демагогска привлекателност за партийните последователи. Имената му са придобити.

Вълко Червенков — впечатляващо висок, безмилостен и енергичен мъж. Той е ревностен доктринер, хитър политик и находчив оратор. Въпреки своята заплашителна осанка, той може да бъде сравнително любезен на повърхността, когато това му е изгодно.

Георги Пирински — бивш генерален секретар на славянския комитет в САЩ. Експулсиран от САЩ в 1951 г. заради неговата комунистическа дейност. През май 1957 г. е предложен за пълномощен министър в Лондон, но му е отказан агреман.

Кирил, Патриарх български — под ръководството на Кирил, Църквата е изцяло подчинена на правителството.

На 5 януари 1960 г. Антъни Ламбърт изпраща до Форин офис годишния доклад за 1959 г.

Твърде малко неща станаха на повърхността. Ако един български пътешественик се върне след 12-месечно отсъствие, той би видял малко нови неща на сцената. Същите хора са на власт, макар да има някакво разместване в по-долните ешелони. Имаше слухове за съперничество между две фракции, водени от министър-председателя, Югов, и първия секретар, Живков, но нищо такова не се прояви публично. Отношенията на България с нейните съседи са толкова лоши, колкото бяха и преди, а ръката на Москва е все така тежка. Частната инициатива и предприемачеството все още са задушавани. Под повърхността, обаче, течението се променяше и това беше една интересна и не безнадеждна година. Противно на това, което повечето хора смятат, България не е преди всичко „ориенталска“ страна. Вековете на турско господство и тясната руска връзка не са попречили на нейните граждани да гледат на Запад, към Германия в годините преди войната или другаде. Ще дам само един пример: за мен беше изненада да науча, че традициите на Софийската опера изобщо не са руски, а италиански. Дори днес водещите певци школуват в Италия. Същата нагласа владее почти целия интелектуален и културен живот на страната. Българските лидери, обаче, са консервативни и страхливи. Ще цитирам един абсурден, но типичен пример: току-що ми беше казано, че скулптурите на Хенри Мур „няма да бъдат разбрани от публиката“ и не би могло да се показват тук.

Развитията в България стават на фона на продължаващите усилия на Москва за Gleichschaltung^[2]. Цялата структура на образованието (с което българите не без основание се гордеят) се трансформира, за да влезе в унисон с руската система. Нещо повече, има очевидни планове в ход за спояване на икономиката на страната дори още по-здраво в Съветския блок и в този смисъл надеждата за истинска независимост и дори индивидуалност намалая.

Посланик Линкън коментира и международните отношения на България през 1959 г.

Най-важното събитие беше възобновяването на отношенията със САЩ на 28 март. Това е от огромна полза за България, тъй като иначе страната трудно би се надявала да получи пълно признание на уважаван член на общността на нациите. В същото време руснаците въвлякоха България в опасната игра на Балканската политика. Нейното агитиране за безядрена зона целеше да откъсне Гърция и Турция от Съюзниците, и доведе до постоянни търкания между България и тези две страни.

През цялата година гърците бяха недоволни от България. Заместник-външният министър, Monsieur Тарабанов, посети Атина през пролетта, без да постигне подобряване на атмосферата. Турският пълномощен министър в София бе отзован в знак на протест на 10 април и не беше заместен. Няма съществено подобрение и в отношенията с Югославия, макар на повърхността те да бяха по-малко неприятни от предишната година. Българите дори успяха да се скарат с далечна Аржентина. След откриването на таен радиопредавател в българската легация, българският пълномощен министър в Буенос Айрес беше обявен за *persona non grata*.

Главният британски дипломат в София анализира и отношението на хората към режима през 1959 г.

Не мисля, че народът като цяло е наистина недоволен. Режимът има голяма подкрепа, особено във въоръжените сили, и наистина с всяка измината година се увеличава броят на хората, които имат интерес да подкрепят режима. Между интелектуалците и бившата буржоазия преобладава известен фатализъм. Те са, разбира се, трагични случаи на несправедливост и отчаяние. Изглежда, че общото настроение се изразява в примирено презрение към комунизма и всички негови прояви, комбинирано с плаха надежда, че нещата постепенно ще се подобрят.

В доклад от 9 февруари 1960 г. британската легация в София дава пример за възнаграждаване на онези, които подкрепят режима.

Един обикновено надежден източник ни информира, че миналия юли бил издаден указ, постановяващ, че всички „партизани“ (под

което разбираме също „борци срещу фашизма и капитализма“) ще получават двойни заплати. Както изглежда, ще има специална система за осъществяване на плащането — то просто ще се включва към фишовите за заплати като премия. В допълнение на това знаем, че избрани партийни членове могат да използват специални магазини, където винаги има месо, въпреки че в обикновените магазини може да няма. Има и магазин за бакалски стоки, който също е достъпен за малцина избрани, и там всички български продукти са в изобилие и на намалени цени, а дори някои внесени от Запад стоки може да се купят на цени значително под това, което обикновените български граждани биха платили, ако намерят такива стоки в нормалните магазини. Така на практика има елит, чийто стандарт на живот трябва да е по най-консервативни преценки поне 10 пъти по-висок от този на обикновения българин. И това е без да се взема под внимание предоставянето на кола, на което се радват мнозина партийни членове и за което, съгласно нашия източник, те не плащат нищо. Несъмнено има и множество други облаги, от които се ползва „партизанската класа“, и ние съобщаваме горното само като индикация как ръководителите успяват да си оплетат кошницата.

В края на 1959 г. изследователският отдел на Форин офис, въз основа на множество доклади от посолства в Източна Европа и Близкия изток, изготвя доклад за активността на България и другите източноевропейски страни в Близкия изток. Във връзка с този доклад на 15 февруари служителят на британското външно министерство, Чарлз Ле Куейн, отбелязва:

Вероятно няма нищо особено оригинално в тази мисъл, но ми се струва, че съществуват някои признаци, че Москва е дала на българите водеща роля в съветската политика в Близкия изток. През ноември и декември 1959 г. забелязах, че е имало три различни посещения на иракски делегации в България. Трябва също така да се помни, че един от подсъдимите в текущата серия процеси в Багдад каза през декември, че иракските комунисти са получавали оръжие от българското посолство. В последно време също имаше продължителна атака срещу българската политика в египетската преса. Не знам дали фактически съветската политика е да се разделя между сателитите отговорността

за преследване на великите кроежи в различните части на некомунистическия свят, но ако такава разделение съществува, изглежда, че България има специална роля, ако не в Близкия изток изобщо, то във всеки случай в Ирак.

На 7 март 1960 г. Народното събрание провежда извънредна сесия на тема „Разоръжаване, мир и приятелство между народите“. Една седмица по-късно Антъни Ламбърт докладва на Лондон.

Основната точка в дневния ред на сесията, който както обичайно не беше обявен предварително, беше доклад на председателя на Министерския съвет, Югов. Явната цел на доклада на Югов беше да се одобри декларацията на Съветския Върховен съвет за разоръжаване. Интересната част на речта беше във втората половина, засягаща ситуацията на Балканите. От нея по-ясно от всякога изпъкна дадената на България роля в международния дебат за разоръжаване. Българското правителство изразява стремеж да обърне гръб на Студената война и да развива търговски и културен обмен с Гърция и Турция. Югов дори отиде до там да предлага гръцки пристанища, по-специално Александруполис, да се използват за транзитен превоз на български товари и почти обеща, че няма да се допуска реките, идващи от България, да причиняват бедствени наводнения в Северна Гърция, а вместо това ще генерират електричество.

Заобикаляйки въпроса за действителния размер на българските въоръжени сили според постановленията на Мирния договор, Югов се позова на общо разоръжаване и създаване на безядрена зона с одобрението на Съветския съюз. Той намекна, че България е за двустранни споразумения с южните си съседи, които няма да засягат техните отношения с НАТО.

Очертаните от Югов икономически предложения явно изпъкнаха в неговата реч. Те са по-конкретни от обичайното и са отчасти нови. Но България ще спечели малко от тях, ако се изключи предложеното използване на Александруполис като свободно пристанище, което обаче е твърде нереалистично. Мотивът без съмнение е главно политически.

Гръцкото правителство, ако се съди по първите му реакции, не смята че българите действат искрено. Възможно е българските власти

да имат искрено желание за подобряване на връзките с Гърция. Но те са едновременно жертва на руската силова политика и на собствените си задръжки. Съветският съюз е хвърлил око на източния фланг на НАТО — вероятно дори на егейския излаз при Александруполис. Междувременно за българите въпросът за репарациите остава „препъни камък“. Резултатът е, че всеки ход към подобряване неминуемо ще създаде впечатлението, че българите изграждат Троянски кон.

На 11 март британското посолство в Атина изпраща доклад за гръцките реакции.

Атинската преса отдели доста внимание на подновеното предложение на българския министър-председател към Гърция и Турция за увеличаване на търговията и за Балкански договор за ненападение. Цитира се изявлението на Югов, че българското правителство винаги е готово да поднови преговорите с Гърция и че е атакувал гръцкото становище, че България трябва да плати военни репарации, преди да бъдат подновени преговорите. В тази връзка гръцкото външно министерство издаде декларация:

„На практика българският министър-председател казва, че ако няма обсъждане на взаимните искове преди каквито и да било плащания и ако се приеме гръцката гледна точка, това би представлявало «диктат», наложен от Гърция на България. Гръцкото министерство на външните работи се чувства задължено да поясни, че гръцката гледна точка е, че изплащането на военни репарации е ясно и конкретно задължение, което е независимо от всякакви други искове и контраискове, и че преди всякакво разискване на такива въпроси България би трябвало, като израз на добра воля, да плати в брой аванс от \$6 милиона от нейното задължение да плати еквивалента на \$45 милиона по стойността от 1938 г. (т.е. \$70 милиона по сегашния курс). Продължаващият отказ на българското правителство да признае задълженията си по Мирния договор оправдава съмненията на гръцкото правителство относно българската добра воля. Настоящият български опит да се представят гръцките отстъпки като «диктат» подсилва тези съмнения.“

На 22 март 1960 г. британското посолство в Анкара съобщава на Форин офис за турските реакции към речта на Югов.

Турското правителство е на мнение, че българските предложения се правят с пропагандна цел. Практиката на българите е да правят публични изявления от този род, но да не предлагат нищо по нормалните канали. Няма вероятност турското правителство да отговори на предложението на Югов, но ако реши да направи това, то първо ще обсъди естеството на своя отговор в НАТО. Речта няма да има абсолютно никакъв ефект върху турската политика.

На 9 февруари 1960 г. от София съобщават на Форин офис за доклада на Живков на 12 януари пред конференция на секретарите на общинските и районните партийни организации.

Един особено интересен момент в доклада представлява решението за създаване на „другарски съдилища“ по образец на тези в Съветския съюз. Въпреки че засега това е само решение на Политбюро, може да се предположи, че е само въпрос на време, преди това да стане закон и съдилищата да започнат да се занимават със „случаи на нарушаване на трудовата дисциплина, злоупотреба с държавни и обществени средства, случаите на граждани, които не изпълняват задълженията си да гледат стари родители и да възпитават децата си, обиди, клевети, побоища, повреди на сгради и т.н.“ Списъкът на нарушения, изреден от Живков, е почти същият като съветския, цитиран от сър Патрик Райли^[3] в доклада му от 6 ноември. Едновременно с горното решение Политбюро е решило да създаде „доброволни групи от трудови хора за опазване на обществения ред“. Не е ясно каква власт ще бъде дадена на тези поделения, но може да се предположи, че те ще бъдат строго моделирани по съветския еквивалент.

На 1 март 1960г. посланик Антъни Ламбърт изпраща до външния министър, Селуин Лойд, подробен доклад по въпроса за стабилността на комунистическата власт в България и отношението на хората към нея.

Често ни питат какво недоволство има в България или с други думи колко здрава е властта на Комунистическата партия над народа. Не е лесно да се отговори на тези въпроси. Американският журналист Стюърт Алсоп, с когото обядвах тук неотдавна, искаше да може да каже на читателите на „Сатърди Ивнинг Поуст“ какъв механизъм движи комунизма. („Страхът — заключи той в първата си статия — е главната пружина.“)

Без да навлизам в психологически анализ, вероятно ще е от полза да насоча вниманието към онези аспекти на съгласието и принудата, върху които се крепи режимът и които изглежда са пропили умовете на хората. Така, както аз виждам нещата, привилегията в България е нож с две остриета. Партията, създавайки обвързани с режима интереси, има в ръцете си едно много ефективно оръжие. Въоръжените сили, администрацията, управленческият апарат са пълни с хора, които никога не са били толкова добре при друг режим. Проблемът със системата — другото острие на ножа — е, че тя е така ексклузивна, както всяка олигархия в златните дни на покровителството в Англия. Пораждат се ревност и негодуване, но няма никой, който да стане и да каже, че покровителството се е разширило, продължава да се разширява и трябва да бъде ограничено. Често се казва, че средният българин — т.е. човек, който е извън магическия кръг на партийното покровителство) — е прекалено безгръбначен или твърде философски настроен, за да протестира. Намирам за вярно, че при повечето обстоятелства той ще се примири с всяка несправедливост или най-много няма да се старее да изпълнява нормите. Разпуснатостта и скуката са главните врагове на социализма. Само когато възникнат сериозни недоимъци, привилегиите може да предизвикат тревожеща реакция. Не казвам, че тази точка вече е достигната, но внезапната липса на храни в столицата, отгоре на другите хронични дефицити, привлече вниманието към неприятното състояние на нещата и задълбочи разочарованието, което вече беше широко разпространено.

Общо казано, западният гражданин тук има чувството, че е попаднал в Лондон непосредствено след войната. Отделният човек трябваше да се задоволява с малко докато икономиката се изправи на крака. Само че тук не е имало война 15 години (а и България не пострада особено от войната). Но докато в Англия повечето хора смятаха, че трудностите се чувстват почти еднакво от всички, някои

българи са много по-равни от други. В сегашния момент това е фрапиращо забележимо по различни начини.

Следователно, една от главните причини за разочарованието е разминаването между условията на живот за висшите партийни членове и за обикновените работници. Има общо усещане, че докато Партията винаги призовава работниците за големи дела, възнаграждението за труда е малко, а обещанията за подобряване на условията на живот и на заплатите отнемат неопределено време, докато се превърнат във факт. Недоимъкът в последно време на яйца, месо и сирене отново създаде горчиви чувства и незабавната реакция бе да се припомни изобилието на такива продукти преди войната.

Друга причина за разочарование е системата на подбор за гимназии и университети. Факт е, че дете, чийто баща не е партиен член, няма абсолютно никакъв шанс да бъде прието в езикова гимназия. Трябва да е особено оскърбително за родители да научат, че техните деца са издържали приемните изпити за университета, но не са били одобрени по политически причини, или че им се отказва записване, защото родителите са определени като „занаятчии“, а не като работници. Това е една система, обърната с главата надолу.

Друга болна тема са жилищата. Двучленни, тричленни и дори четиричленни семейства живеят в една стая и делят сервизни помещения. В същото време луксозните вили на бившата буржоазия в полите на Витоша се заемат от партийни шефове. Градът е пренаселен, така че хората не могат да канят приятелите си на гости и това се отразява особено на младите хора. Няма по-подтискаща гледка от млади хора в София, стоящи пред врати или разхождащи се нещастно в дъжда в събота вечер, но тъй като не могат да отидат вкъщи с приятели, нито могат да си позволят цените в ресторантите, те нямат друг избор. Не е изненадващо, следователно, че властите имат такъв проблем с млади „хулигани“ — те се захващат с престъпност от чиста скука. Един неотдавнашен коментар във вестник не е за пропускане: „Тяхното изнасилване на жени е целяло да се разстрои социалистическото производство.“ Необичаен мотив, би казал човек, за такова престъпление!

Общественият морал е паднал ниско и се смята, че разводите са много, макар да няма доказателства, тъй като подобни статистики не се публикуват. Говори се, че партийните членове са особено виновни в

това отношение. Когато напреднат в йерархията, те решават, че жените им са прости селянки и им пречат да получат някои по-добри постове. Присъствието в столицата на по-млади и по-привлекателни жени може също да е причина за разводите. Макар да няма сведения за проституция, говори се, че я има, но само потайно, тъй като наказанията са големи. Един обикновено добър източник твърди, че порокът е широко разпространен и че са замесени привидно почтени жени, но тези факти не бяха потвърдени. Живков отправи предупреждение в речта си на 12 януари срещу „моралната деградация на отделни партийни членове“, обяснявайки, че „подобни прояви са остатъци от старото буржоазно общество и няма да се толерират“.

Постарах се в този доклад да противопоставя различията между двата главни слоя на българския народ — партийните членове и обикновените хора. Невъзможно е да се прецени количеството на недоволство, но то определено далеч не е нищожно. Аз смятам, че е крайно невероятно да има опит на хората да предизвикат промяна на правителствената и партийната политика, но ако недостигът на храни се влоши и хора започнат да ходят гладни, тогава може да има трудности за управниците и е възможно да се наложат някои отстъпки.

В Лондон споделят гледището на посланика в София. Джеймс Рийв отбелязва на 9 март:

Привилегията в нейните различни форми е естествено един дразнител за мнозинството българи. Но без истински глад не може да се очаква, че становището на населението ще се отрази на правителствената политика.

През лятото на 1960 г. се наблюдава значително влошаване на снабдяването с храни. На 22 юни от Легацията съобщават:

Изглежда, че българите са силно загрижени за прибирането на реколтата, и те наистина имат основания за това. Миналата година беше нормално да се видят гниещи череша по дърветата, защото нямаше кой да ги обере. Тази година е много трудно да се намерят пресни зеленчуци, а месо е почти невъзможно да се купи. Главната причина изглежда е, че правителството е поело прекомерни

ангажименти за износ и явно е загрижено, че не ще може да изпълни договорите. Един интелигентен българин подхвърли неотдавна на една вечеря, че след 15 години планиране от режима условията са похаотични от всякога.

Между документите на Форин офис за България от 1960 г. има папка за религията в България. Поводът за нейното откриване е писмо на британски гражданин до неговия депутат в Парламента. Случаят е интересен и с това, че отразява една характерна черта на обществения живот във Великобритания — писането на писма и своевременното отговаряне. Въпросната кореспонденция между британски гражданин, неговия народен представител, външното министерство и легацията в София приключва в рамките ни само два месеца. Тя започва на 29 януари, когато англичанинът Лезли Ботъм от град Лестър пише до своя народен представител, Джон Фар, по повод избирането му:

Уважаеми г-н Фар,

Изпращам ви своите искрени поздравления за преизбирането ви за депутат. Желая ви успех във вашата работа. Необходима ми е информация и помощ по въпрос, отнасящ се до група протестантски пастори, които бяха арестувани и осъдени на затвор от българското правителство преди 14–15 години. Някои от осъдените бяха методисти и баптисти и най-малкото един от тях бе от моето изповедание. Досега не съм научил почти нищо за тях след осъждането им.

Веднага след като получава писмото от Лесли Ботъм, депутатът Джон Фар го препраща на парламентарния секретар на Форин офис, Робърт Алън. Британското външно министерство не открива никаква информация за осъдените български пастори в архивите си и кореспонденцията тръгва по обратен път: Форин офис до депутата Джон Фар, той на свой ред — до Лезли Ботъм. Така, помалко от три седмици след първото си писмо, Лезли Ботъм пише отново до своя народен представител, като този път изпраща подробности.

Четирима от 15-те подсъдими получиха доживотни присъди, бяха глобени и тяхното имущество конфискувано. Четиримата са: Васил Зяпков — евангелист, Янко Иванов — методист, Никола Наумов — президент на Съюза на евангелистките църкви в България, Георги Чернев — виден петдесятник. Те бяха признати за виновни в измяна, получаване на пари от Запад и разпространяване на неверни слухове. Съвсем категорично мога да заявя, че Чернев никога не е бил виновен в измяна или действия срещу държавата. Но разбира се тези обвинения следваха обичайния образец на нещата в комунистическите страни.

Излишно е да казвам, че не бих искал да се прави нищо, което може да навреди, но от друга страна може би е възможно да се направи нещо, което да облекчи положението на тези невинни мъже и техните семейства. Последното, което съм чувал, е, че на техните семейства не се дава работа и не могат да учат.

След като получава това писмо, депутатът Джон Фар го препраща на Форин офис. От Северния отдел пишат до легацията в София.

Прилагаме копие от писмо, адресирано до депутата Джон Фар от един от неговите избиратели, относно четирима български духовници, осъдени в 1949 г. Ще сме благодарни, ако можете да ни изпратите информация за сегашното положение на тези хора. Предполагаме, че няма начин, по който да се опитаме да помогнем на тези български пастори, но очакваме да научим вашето гледище дали да не предложим на г-н Фар той да повдигне въпроса пред българския пълномощен министър в Лондон.

В същия ден, в който от Северния отдел на Форин офис пишат до легацията в София, парламентарният секретар Робърт Алън пише до депутата Джон Фар. Той го уведомява, че е била поискана информация от легацията и обещава да пише веднага след като получи информация от София. Цялата цитирана дотук кореспонденция става за малко повече от 3 седмици. Още толкова време е било необходимо на Легацията в София, за да отговори на питането от Лондон:

Един от осъдените, Никола Наумов, е бил освободен преди 2 години поради лошо здраве, но не се знае нищо за условията, при които живеят сега той и неговото семейство. Останалите трима с доживотни присъди ще се възползват от промяната в българския закон от 1952 г., с която отпадна доживотната присъда и бе заменена с 20 години затвор. Техните присъди също са били намалени с 3–4 години съгласно общата амнистия отпреди няколко години и те вероятно ще бъдат освободени след около 5–6 години. До началото на настоящата 1960 г. всички те са били държани в Пазарджишкия затвор, но неотдавна са били прехвърлени в затвора в Стара Загора.

Смятаме, че е крайно невероятно някога да ни се позволи да помогнем на тези трима мъже и техните семейства по какъвто и да било начин, и се опасяваме, че ако се опитаме да правим това, тяхното положение само би се влошило. Също така не смятаме, че е препоръчително г-н Фар да се обръща по въпроса към българския пълномощен министър в Лондон от името на осъдените и техните семейства.

В средата на 1960 г. приключва мандатът на Антъни Ламбърт. На 22 юни той изпраща до външния министър, Селуин Лойд, прощалния си доклад от София след година и половина в България.

Вгледан назад към тези 18 месеца, виждам малко съществени събития, но под спокойната повърхност има дълбоки и силни течения. Напускам поста с чувството, че е вероятно моят наследник да преживее интересни времена.

За състоянието на англо-българските отношения, Антъни Ламбърт пише:

Имаше значително подобрение. Това желано развитие обаче едва сега започва и то ще продължи само чрез съзнателни усилия от наша страна. Убеден съм, че подобни усилия са оправдани. Когато пристигнах към края на 1958 г., в британското външно министерство се обсъждаше дали изобщо да има легация в София. Първото ми впечатление беше, че е необходимо, и 18-месечният ми опит силно потвърди това ми мнение. Сега бих казал, че „presence britannique“^[4] в

тази страна е не просто желателно, то е съществено. И под „presence“, аз не разбирам символично представителство, а легация, способна да има положително въздействие в живота на тази малка балканска столица.

(Илюстр. 5: Началото на прощалния доклад на Антъни Ламбърт от София от 22.06.1960 г.)

Трябва да смятаме, че руснаците гледат на България като на най-надеждния от техните европейски сателити. Тя има стабилно правителство, добра армия и покорно население, а също така заема ключов сектор на фронтовата линия срещу НАТО.

Явно руснаците засилват натиска срещу Гърция и Турция и тук българското правителство има да играе важна роля. Едно гръцко или турско правителство, което продължава да отказва да подобри отношенията си с този малък и разумен балкански съсед, трябва да е войнствено и реакционно. Че България трябва да култивира по-добри отношения със Запада, е несъмнено ход от същата игра. Страната трябва да се представя като модел на миролюбива социалистическа държава и фактът, че българите като цяло искрено желаят съвместно съществуване със Запада, засилва правдоподобността на руския стремеж.

Възниква въпросът доколко можем да вярваме на българите. Гърците от своя страна очевидно не им вярват. Гръцкият външен министър, когото посетих по време на пътуването си до Атина за Великден, ми каза, че в сърцето си всеки българин е експанзионист. Аз, обаче, не вярвам, че докато се запазва европейският мир, излазът на Егейско море за България е нещо повече от мираж. Затова предлагам, ако не гърците, то ние да възприемаме българските протести буквално. По този начин няма да загубим нищо, а може да спечелим много.

Антъни Ламбърт разглежда и изгледите за промяна в България.

Ако някога в България стане промяна, тя ще дойде чрез еволюция, а не революция. Безкомпромисна враждебност към режима няма да помогне на този процес. Нито пък реално би насърчила антимарксистите. Тези, които в сърцата си най-много се противопоставят на комунизма, няма да ни упрекнат за това, че имаме

контакти с онези на власт. Напротив, моят опит ме кара да мисля, че това, което тези хора очакват, е една британска политика, която може да повлияе на Партията, а чрез нея и на общото състояние на страната. Аз не мога да се откажа от убеждението — макар то да не се споделя от много от моите колеги — че съдбата на тази страна сега е поставена на везните и може да бъде решена през следващите няколко години.

Пълните последици от революцията от 1944 г. все още предстои да бъдат почувствани. След само 15 години комунистическо управление страната до голяма степен продължава да живее по инерцията от миналото. В повечето сфери на живота има хора, съзряли преди революцията — нещо, което не е вярно в Русия. Парливиентът въпрос е какво ще стане през следващото поколение. Ще се появи ли една нова и квазинеzáвисима България, или пък цялата тъкан ще се разгради и ще бъде залята от течението, подобно на балтийските държави? Моето гледище е, че едно от тези две неща ще стане, въпреки че след като България няма обща граница със Съветския съюз, много ще зависи от това, което стане в Румъния.

Аз лично намирам тази перспектива за крайно обезпокоителна, както и, уверен съм, всички либерално настроени българи, защото българите са патриотичен народ. Русия, с нейните огромни ресурси, вероятно може да преживее една революция и дори да я доведе до успешен край. Но България е една твърде млада и твърде безпомощна нация, за да има особена надежда за възраждане без помощ отвън — много по-малка надежда, разбира се, от по-старите общества на Полша и Унгария.

В последния си доклад от София Антъни Ламбърт анализира промените в България след 1944.

Гледайки сегашното състояние на страната и сравнявайки я с това, което е била преди войната, трудно е да се избегне заключението, че много от ценностите в живота значително са били обезценени. Дори прогресът в материалната сфера е незадоволителен и не бих се изненадал, ако условията на живот в столицата се влошат още повече или ако правителството се сблъска с още по-сериозни финансови трудности. Още по-депресиращо в дългосрочна перспектива е

мракобесието и духовният банкрут на марксизма, който се стреми да доведе всичко до едно мъртво ниво на посредственост.

Твърде много образовани умове в България съзнават добре опасностите, пред които е изправена тяхната култура. Мнозина дори не са впечатлени от качеството на руската наука и често се срамуват от необходимостта да се придържат към причудливи марксистки понятия. Неотдавна това се разбра много ясно, когато няколко английски археолози на посещение тук получиха покана да се върнат и извършат разкопки. Българите са задължени да сътрудничат с руски археолози, но имат много лошо мнение за тях и биха искали да поддържат британската връзка. Има нещо прочувствено в такива напразни опити да се промени балансът. Какво биха могли да сторят тези хора когато, например, дори са принудени да прекроят цялата си образователна система по руски модел, въпреки че го смятат за по-доброкачествен от техния? Те не биха могли да се надяват да спрат идващата вълна без помощ и гледат за помощ към нас.

Антъни Ламбърт се спира и на възможностите за действие на Западните сили.

При наличието на общ подход на представените тук Западни сили и особено сега, когато американците отново имат представителство, не е невъзможно да се помогне. Самите лидери се стремят да подобрят отношенията си със Запада и най-вече да видят тяхната страна третирана като уважаван член на общността на нациите. Колкото по-скоро постигнат тази цел, толкова по-добре ще е за нас, защото по този път лежи и надеждата за разхлабване на руската хватка. Тази възможност обаче все още е отвъд хоризонта. Въпреки това аз вярвам, че могат да се забележат няколко слаби проблясъци, не в политическата сфера, но в търговията, културния обмен и някои други контакти.

Мисля, че дори да има ново влошаване на отношенията, част от спечелената територия никога няма да бъде загубена. Българските студенти са насърчавани да учат английски — достатъчно английски, за да могат да четат технически книги. От достоверен източник научих, че откликът е бил така голям, че е било занемарено изучаването на руски. Веднъж научен, английският не може лесно да

бъде отучен. Макар и с нежелание и под известен натиск от художници, партийните умни глави неотдавна разрешиха изложба на Хенри Мур в София.

Така, надявам се, малко по малко ще достигнем точката, от която връщане назад няма. Тогава вече няма да е възможно да се спре тенденцията към Запада. Убеден съм, че тук има това, което поради липса на по-точна дума, ще нарека обществено мнение. Във времена, когато Русия не натиска със сила страната надолу, режимът трябва да разчита на някаква степен на консенсус. При това положение той не може да престъпва известни граници на непопулярност. В този аспект, България без съмнение е далеч зад Унгария и Полша, но от време на време е възможно да се забележат следи на вслушване към обществените искания, макар и само по маловажни въпроси.

На фона на така нарисуваната картина британският посланик прави препоръки към своите началници в Лондон.

Надявам се, че не храня илюзии — аз напълно разбирам, че за целите на глобалната стратегия тази страна е всецяло на разположение на Русия. В една бъдеща война България несъмнено отново би била на погрешната страна и в София няма да има никакви барикади. Но мисля, че ние най-малкото трябва да се стремим да разсеем славата на България като идеален образец на съвременна социалистическа държава, щастлива под руския патронаж, просперираща и напредваща към комунизъм със серия „кенгурски скокове“ — накратко, като пример за подражаване от всички необвързани страни. И ако България не представя това лице пред света, не мисля, че има друга страна, която може да го представи.

За да упражняваме някакво влияние върху съдбините на тази страна, нашата главна цел трябва да са хората на власт. Вярвам, че е възможно да имаме контакт с тях. Неотдавна един от най-амбициозните млади партийни лидери ми каза колко много желае да има повече контакти с нас, а един от заместник-външните министри каза, че макар по много въпроси да не сме на едно мнение, той се радва, че намира общ език с мен. В някои отношения София е изостанала и нова марксистка ръководна класа още не се е появила

тук. Но когато това стане, според мен, ние би трябвало да можем да упражним известно влияние върху нея, ако сме добре подготвени.

На Запад изглежда масово се смята, че е погрешно да се прави нещо, което повишава самочувствието на едно комунистическо правителство, че те трябва да бъдат третирани като парии и с презрението, което заслужават. Аз съм убеден, че това е погрешно. Естествено, ние не можем да одобряваме тяхната политика — те дори и не очакват това от нас. Но за да имаме изобщо някакво влияние върху българите, трябва поне да създаваме впечатление, че ги третираме като чувствителни същества. Мъдрото отношение към тази страна определено е това което ще накара самите българи да видят разликата между свободно и независимо общество, каквото те би трябвало да бъдат, и сателитното, каквото са. За постигането на целта няма да помогне, ако им пратим ангел с огнена сабя. Те трябва да бъдат положително насърчавани. Не трябва да забравяме, че ние имаме съюзник в остатъците от „буржоазна“ култура в тази страна.

Антъни Ламбърт завършва доклада си с известно лично отклонение.

Аз и моята съпруга многократно виждахме, че за всички тези — и съм изненадан колко много са те — които имат либерални идеи, Великобритания и Западът изобщо, предлагат единствения лъч на надежда на тъмния хоризонт.

Един образован българин на средна възраст ще издържи на бедност и интелектуално, дори физическо ограничение с учудващ стоицизъм. Но мисълта за бъдещето, което очаква неговите деца, го изпълва с отчаяние. За хората в такава тъжна ситуация и най-малката възможност да отидат в чужбина, всеки контакт с легацията, мисълта, че не сме ги забравили или че можем понякога да им създадем допир с външния свят, всяко подобно нещо в техните очи е като добро дело в един лош свят. Както един смелчак написа в „книгата за предложения“ на изложбата на Хенри Мур: „Най-после глътка свеж въздух!“

Сблъскването с тази реалност е вълнуващо и на моменти силно травмиращо преживяване. Всичко това остави в съзнанието ми две мисли: „Дълбоко съм благодарен, че не съм българин“ и „Не мога да си представя, че някой нормален човек може да си тръгне марксист от

България след престой от няколко дни“. Дори малката ми дъщеря, която е на 10 години, като чу, че отиваме в Тунис, се зарадва, че това не е друга комунистическа страна.

На 5 юли 1960 г. служителят на Форин офис, Джеймс Рийв, добавя свой коментар към доклада на Антъни Ламбърт.

Споделям, гледището на г-н Ламбърт, че ако в България стане промяна, тя ще е еволюционна, а не революционна. Аз обаче бих оспорил неговото мнение, че съдбата на България е поставена на везните и може да бъде решена през следващите няколко години. В дългосрочна перспектива България, както и другите сателити, може (в зависимост от съветската политика) или да стане част от някаква политическа конфедерация на Съветския блок, или да се развие като една квазинезависима държава. Мисля обаче, че не е изключено статутът на България да си остане повече или по-малко същият през следващите десетина години.

[1] Белград — б.а. ↑

[2] Приравняване (нем.) — б. а. ↑

[3] Посланик в Москва — б. а. ↑

[4] Британско присъствие (фр.) — б. а. ↑

АПАТИЯ И МРАЧНИ ПРЕДЧУВСТВИЯ АНТЪНИ ЛИНКЪН ПЪЛНОМОЩЕН МИНИСТЪР В СОФИЯ 1960–1963

Антъни Хендли Линкън е роден на 2 януари 1911 г. Започва работа във Форин офис през 1942 г. От 1947 до 1950 г. е в посолството в Буенос Айрес. Между 1952 и 1955 г. е заместник-генерален секретар на Съвета на Европа. Шарже д’афер в Копенхаген 1956–57 г. Посланик в Лаос 1958–60 г. Пълномощен министър в София от 12 август 1960 г.

На 16 ноември 1960 г. Антъни Линкън изпраща до външния министър, лорд Хюм, доклад с първите си впечатления от България.

При пристигането си намерих София потънала в августовски сън и *gentree*^[1] не беше завършено до края на септември. Вътрешната политическа сцена беше безжизнена и си остана такава. Пресата надлежно регистрираше международните събития с одобрение или възмущение, в зависимост от изискванията на идеологията и руската връзка.

Едно от най-първите неща, които правят впечатление на представители на некомунистически страни, е трудността да се получи достоверна информация. Това трябва да е нещо общо, но то се отразява на нашата работа и на нашата полезност. Не беше лесно да се получи информация и в предишната страна, в която служих, но там природата и изостаналостта — теренът и липсата на комуникации — бяха препятствията, а не затвореността на лаоското правителство и на народа. Комуникациите в България са чудесни и има много вестници и добра радиоразпръсквателна система. Тук страшните прегради, с които комунистическият режим пази всевъзможна информация от очите и

ушите на хора като нас, се охраняват от хора, които по темперамент и по исторически причини са станали необикновено потайни и подозрителни.

Моето впечатление е, че режимът е стабилен и не е застрашен от идеологическа ерес, сериозни борби в ръководството и народен бунт. Доктрини се приемат само от Кремъл и преходът от грешките на Сталин към истините на Хрущов бе извършен без мъченици за вярата. Режимът черпи сила главно от интимните си връзки с Москва, от подкрепата на българските въоръжени сили, от ефективността на неговата репресивна машина и от липсата на някаква реална опозиция сред поданиците му. Комунистическата власт бе наложена на България от шепа хора, прекарвали по-голямата част на живота си в Съветския съюз, които се върнаха с руската армия зад гърба. Москва има в София нещо като комисар-резидент в лицето на съветския посланик, чиято специална позиция се признава с готовност от българските власти при всички случаи. Що се отнася до обществена подкрепа или антипатия, Комунистическата партия има половин милион членове от 8-милионно население. Сегашният министър-председател^[2] извърши всеобхватна ликвидация на политическите противници през 40-те години и тези, които оцеляха и са на свобода, трябваше да забравят миналото, за да запазят свободата си и някаква форма на прехрана. Масите са аполитични, вероятно поради страх, липса на интерес или пък невежество, и техните протести се ограничават до безпокойство и скрита неприязън. Би било неоткрито да не се признае, че в България комунизмът донесе примитивно добруване за много хора, които го нямаха преди. Животът в София е сив и скучен, но повечето хора са адекватно и спретнато, макар и твърде грозно облечени и аз видях само двама просяци и един скитник. Тези лидери на режима, с които се срещнах, изглеждаха истински самоуверени и спокойни. Те са „пробили“ и се чувстват сигурни, и въпреки че по ръцете на мнозина от тях има кръв, те оставят впечатлението, че нямат никакъв страх от възмездие на този свят, а естествено, те не се безпокоят за другия. Те са добре осигурени в полето на вътрешната сигурност. Човек не трябва да подценява апарата за репресии заради това, че той по-малко бие на очи и използва различни методи от тези, които се срещат в другите сателити. Репресивният апарат съществува тук с цялата си сила и варварщина.

В първия си доклад от София Антъни Линкън обсъжда шансовете за промяна в намиращата се в московска сянка България.

Вероятността за модифициране на режима в близка и средна перспектива е трудна за преценяване. Българската държава съществува от по-малко от век: човек, роден в годината на първия инспириран от Москва преврат в София, днес ще е на само 74 години. През това време, което е не повече от един дълъг човешки живот, българите бяха освободени от турско господство, бяха се в две балкански и две световни войни, видяха управници от две династии и бяха управлявани от Княз, конституционен монарх, Регентство и Комунистически президиум. Тези превратности, обаче, до голяма степен бяха резултат от външни събития и въздействия. По подобен начин само съдбоносни международни развития или сеизмични политически трусове в Съветската империя биха могли, струва ми се, да донесат някаква скорошна радикална промяна във вътрешната структура на съвременна България. При тяхно отсъствие не бих изключил една бавна конституционна „еволуция“ от народна република към следващата институционна стъпка в марксистко-ленинската прогресия.

Отговаряйки на неотдавнашното позоваване на генерал Де Гол на българската зависимост от Съветския съюз, един български журналист писа: „Нека се знае, че Съветският съюз ни освободи и естеството на нашето национално съществуване се базира на отношението ни към тази страна“. Това е познат комунистически припев, но мисля, че такива чувства са малко по-откровени в устата на българите. Ясно е, че те живеят в идеологическата примка и сянката на Съветския съюз и трябва да се държат подобаващо. Ако режимът изобщо се промени, това ще бъде в посоката, която Съветският съюз смята за желателна и доколкото той позволи. Наследени проруски чувства — както исторически, така и расови — помагат за създаването на по-тесни идеологически връзки.

Ако горният анализ е правилен, изглежда, че принципната роля на България в съветската схема на нещата е да служи като модел на лоялен, приспособяем и „прогресивен“ сателит. Оперативните задължения на нейните въоръжени сили по време на война вероятно ще са да поддържат отворени комуникационните линии за всеки

съветски сухопътен удар към Гърция, Турция или Югославия. По време на Студената война, смятам, че на България е отредена известна отговорност за тайна подривна дейност в Гърция и Турция, поспециално в Гърция. Тази отговорност може да се разпростира и до подалечни фронтове в Африка и Южна Америка. Българското правителство проявява голяма готовност за установяване на дипломатически отношения с нови държави. Ние не би трябвало да подценяваме капацитета на българите като смутители.

В заключение на първия си доклад от София Антъни Линкън прави препоръки за бъдещата британска политика спрямо България.

Страданията на българския народ предоставиха тема за една известна изборна кампания във Викторианска Англия и една улица в София все още носи името на Гладстон. Англичанинът Баучър, българофилският кореспондент на „Таймс“ в началото на този век, който е погребан в Рилската планина, намери втора родина на тази земя. Освен един-два подобни изключителни примери, обаче, отношенията между Великобритания и България изглеждат сравнително дистанцирани. Мисля, че в наши очи България винаги е била една действителна или потенциална еманация на руската или германската сила, и именно този аспект на нейното съществуване ни е интересувал и все още ни интересува. Не може да не се интересуваме от намеренията и действията на една страна, която граничи с двама наши съюзници, с които тя има традиционна враждебност, фактът, че България има ограничена свобода на действията, трябва да увеличава, а не да намалява тази загриженост. Позицията на България на картата и ползата, която тя или нейните господари могат да извлекат от нея, е, и трябва да остане, главният предмет на нашето внимание.

В идеалния случай ние определено бихме искали да видим отслабване на руската връзка, известен зародиш на истинска независимост. Казвам „идеалния“, защото мисля, че за момента няма на какво особено да се надяваме. Ние не разполагаме с никакви политически средства за осъществяване на такава промяна: единствените наши инструменти са културата и търговията. В тези сфери българите обикновено настояват на реципрочност и ние сме изправени пред факта, че те нямат почти нищо, което да ни научат или

да ни дадат, и не много, което ние бихме искали да купим. Въпреки това, надявам се, ние ще продължаваме да се опитваме да разширяваме културния и търговски обмен. Смятам, че единствено по този начин ще съумеем да държим вратата откритата и да посеем в умовете на някои българи познанието, че има и друг, много по-различен начин на живот и управление.

Коментирайки по доклада на посланик Линкън, служителят на Форин офис Джеймс Рийв отбелязва:

Прегледът на г-н Линкън на българската сцена представя картина, която е подобна на тази, рисувана от неговите предшественици. Той, обаче, не споделя впечатленията на г-н Ламбърт, че съдбата на България е на кръстопът.

Във връзка с участието на Тодор Живков в сесията на Общото събрание на ООН в Ню Йорк на 23 ноември 1960 г. легацията изпраща до Форин офис анализ на речта на Живков пред Народното събрание след завръщането му от Ню Йорк, като в началото се описва самата сграда.

Народното събрание заседава в хубава зала, построена миналия век и боядисана в бяло и златистожълто. Залата има формата на театър. Президиумът и Бюрото на Събранието са на една повдигната платформа, където би трябвало да е сцената. Над платформата е изписана датата 1879 г., годината на приемането на Търновската конституция, от двете ѝ страни има две други плочи с датите на държавния преврат през септември 1944 г. и на Димитровската конституция от 1947 г. Няколко депутати бяха в униформи, но нито един не бе облечен в национална носия.

(Илюстр. 6: Първа страница от доклада на Антъни Линкън от 23.11.1960 г. за заседание на Народното събрание.)

Какво в речта на Живков пред Народното събрание на 1 ноември 1960 г. е впечатлило британските дипломати:

Живков прочете речта си с голяма скорост, ръкомахайки от време на време. Неговата публика, по сигнал от трибуната, допълваше думите му с това, което вестниците степенуваха като „раздвижване в залата“, „продължителни“, „въодушевени“ или „бурни“ ръкопляскания. От балкона можеше да се забележи как от време на време някои депутати тайничко четяха нещо друго, скрито под банките. Тази хитрина е разбираема пред вид на това, че ораторът говори, или по-точно чете час и половина.

Това беше едно безформено изпълнение и не съдържаше нищо, което да подсказва, че българската делегация в Ню Йорк се е радвала на някаква независимост на мислите и действията. Периодично агресивният тон на речта изглежда отразяваше стила и поведението на Хрущов и други в Ню Йорк. Живков твърдеше, че промяната в съотношението на силите между социализма и капитализма в икономическата сфера е фундамент за промяна на съотношението и в други сфери. Той направи презрителна съпоставка на икономическата сила на САЩ в сравнение с тази на Съветския съюз. Живков каза, че икономическият прогрес на комунистическия лагер е такъв, че през следващите 10–15 години „главният икономически проблем, пред който са изправени социалистическите страни — икономическо изпреварване на развитите капиталистически страни — ще бъде разрешен“.

Относно гласуванията в ООН Живков каза: „Тази сесия на Общото събрание потвърди, че линията на Народна република България в областта на външната политика е правилна. Ще продължим да следваме тази линия и в бъдеще.“ Живков приключи с още комплименти към руснаците и няколко патриотични изрази по адрес на България.

Коментирайки по доклада на дипломатите в София, Джеймс Рийв отбелязва на 30 ноември: „Стандартната съветска линия, поднесена отново.“

След Конференцията на комунистически и работнически партии в Москва, проведена на 11 декември 1960 г., ЦК на БКП излиза с декларация относно решенията на Московската конференция. В доклад от 14 декември легацията коментира.

От документа лъха обичайното ласкателство и сервилност пред Съветския съюз. Централният комитет декларира, че в единството между съответните комунистически партии и народи се вижда „главната гаранция за национална независимост, ускоряване на социалистическото строителство и преход на Народна република България към Комунизъм“. Тази формулировка може да предвещава издигането на България от народна република в някакъв по-напреднал статут.

На 25 януари 1961 г. Антъни Линкън изпраща на Лондон годишния доклад за събитията в България през предишната година.

Нямаше никакви забележими търкания в редиците на Българската комунистическа партия и правителството. Режимът изглежда стабилен и се характеризира със самодоволство, граничецо с инертност. Нямаше сериозни кризи в икономическата и социалната сфера или пък някаква заплаха за обществения ред. Положението, обаче, не предразположи властите да отпуснат контрола, който упражняват върху всички дейности на българския народ, или да променят репресивния апарат. Вътрешните сили за сигурност, например, бяха запазени на предишното ниво. През март бе обявен указ за участие на „трудовете хора“ в поддържането на реда. Едно дело за злоупотреба с държавни средства завърши със смъртни присъди за признатите за виновни. Потайност, бдителност и подозрителност остават нормата на деня. Ако човек търси символ на този режим, може да го намери в спуснатите перденца, през които гледат тези на власт: от председателя на Президиума в неговия ЗИМ до милиционера в кабината пред моята входна врата. Те могат да наблюдават другите, без самите те да бъдат виждани.

Под тази защитна покривка продължи да расте общото любопитство към начина, по който се живее в некомунистическите страни. Това явление е особено забележимо сред тези, които аз наричам „новите професионални класи“. Комитетът за културни връзки с чужбина, който се опитва да монополизира такива връзки, запазва ключовата си позиция в това поле, но неговите нареждания изглежда все повече се оспорват от организации като Българската академия на науките и някои факултети на Университета.

Този неуморен и търсец дух изглежда широко разпространен в училища и университети. Някои прояви на младото поколение — като склонността да се възприемат буржоазни привички, да се обличат неприлично, да слушат капиталистическа танцова музика, да пушат много, да изостават в изучаването на марксизма-ленинизма, и най-лошото от всичко, масово да се провалят на изпитите — предизвикаха множество упреци в пресата и от ръководни хора. Бяха публикувани и няколко нападки срещу Църквата, между които и за това, че се организирали религиозни събирания под прикритието на екскурзии, събори и др. Чуха се и строги призиви за по-интензивна атеистична пропаганда.

Относно икономическото развитие през 1960 г. посланик Линкън пише.

През декември правителството обяви, че започнатият през 1958 г. петгодишен план е бил изпълнен 2 години предсрочно. Няма достатъчно статистически и други данни, за да се прецени истинността на това твърдение.

В България, както и в другите комунистически страни, годишните резултати в земеделието бяха разочароващи. Упреците за тях бяха поделени между чиновниците и времето. Имаше голяма бюрократична дейност в полето на външната търговия. Делегации идваха и си отиваха. Съществуващи търговски споразумения бяха подновявани и нови бяха сключвани. Пловдивският търговски панаир беше по мащаб по-амбициозен от всякога, макар мотивът и целта да бяха престиж. Въпреки тези усилия, търговският баланс със Западна Европа определено беше неблагоприятен. В случая на Обединеното кралство балансът в наша полза беше поне 500 000 лири стерлинг при оборот от около 5 млн. лири. Същото неравновесие може би характеризира търговските връзки на България с нейните комунистически партньори. Това би могло да обясни продължаването от Съветския съюз в последния ден на годината на срока за изплащане на кредит от 160 млн. рубли и отпускане на нов кредит на България от 650 млн. рубли. Осемдесет на сто от общата търговия на България е с комунистически страни, а 50% от това количество е със Съветския

съюз — показател за икономическата зависимост на тази страна от Русия.

В обзорния си доклад за 1960 г. Антъни Линкън се спира и на външната политика.

Българската външна политика през 1960 г. беше моделирана по образец на тази на Съветския съюз. Имитирането беше така сервилно, че оправдаваше твърденията на онези, които смятат българското външно министерство за преден пост на „министерството-майка“ в Москва. Позицията на министъра на външните работи Карло Луканов отслабна и към края на годината имаше слухове, че той ще подаде оставка и ще оглави легацията в Париж. Вероятно интересът на първия партиен секретар, Тодор Живков, към външната политика се е повишил, след като бе начело на българската делегация за Общото събрание на ООН. Ако има промяна в министерството, тя може да облагодетелства негов човек.

Вероятно в никоя друга сфера българското раболепие пред Русия не се илюстрира така добре, както на международните срещи. Българската делегация на 15-ата Конференция за разоръжаване в Женева не показва никакъв собствен ум, нито собствена воля. От уважение към решението на Хрущов да участва в Общото събрание на ООН, първият секретар на Българската комунистическа партия заведе българска делегация в Ню Йорк, като той пътуваше със съветската делегация с кораба „Балтика“.

В Обединените нации българите повтаряха казаното от руснаците по малки и големи въпроси: техният език беше така невъздържан, както на руснаците, а поведението им — също толкова лошо. В София дори имаше слухове, че Живков бил объркан (и дори загрижен) от това, че неговото придвижване в Америка не било подложено на такива големи ограничения, както това на Хрущов и Кадар. Съветските предложения за реорганизация на Секретариата на ООН и дори преместване на седалището на Организацията получиха гореща подкрепа от България. Непригодността на Ню Йорк за седалище на ООН беше една от темите на разговора, който неотдавна водих със заместник-външния министър Тарабанов.

Антъни Линкън проследява и отношенията на България с новите държави.

През 1960 г. българското правителство отдели много усилия за контакти с новите независими страни. Поздравления и обещания за установяване на дипломатически отношения бяха изпратени на Кипър, Нигерия, Френско Конго и много други. Мавритания, обаче, трябваше да се задоволи само с поздравление по случай „освобождението от колониално робство“. Много делегации бяха разменени с бившите колониални страни, а известен брой цветнокожи студенти бяха на обучение в България. Всичко това внушава, че на България може би е дадена специална отговорност за подривна дейност в бившите колониални територии. Конго, Куба и Лаос предоставят безкрайни възможности за журналисти и оратори.

За отношенията на България с балканските ѝ съседи Антъни Линкън пише:

В различни публични изявления министър-председателят и други лидери говориха за желание за подобряване на отношенията с Гърция, Турция и Югославия. Тяхното постижение беше изпращането през декември на делегация в Атина, която да обсъди неуредените компенсационни искове и други спорни въпроси. Делегацията се завърна в началото на 1961 г., без да постигне нищо, но разговорите ще бъдат подновени по-късно в София.

За отношенията със западните страни посланикът добавя:

Първият японски пълномощен министър в България след войната беше приет учтиво, но не и топло. Алжирският въпрос отрови отношенията с Франция и това, което българите възприеха като „пренебрежително позоваване от генерал Де Гол на българския статут като държава“, предизвика гневна нота, която моят френски колега се съгласи да изпрати в Париж, като каза в същото време на нейните автори, че няма да ѝ отговори. Прехващането на български кораби от френския военноморски флот също предизвика протест, макар че българите не би трябвало да се изненадват, защото техните публични

обещания за подкрепа на алжирските бунтовници правят българските търговски кораби подозрителни. Положението в Конго и убеждението — което очевидно не се ограничава само до тази страна — че на белгийците може да се прави всичко безнаказано, обтегнаха до крайност отношенията между България и Белгия.

На 14 март Едуард Пейдж връчи акредитивните си писма на пълномощен министър на САЩ и дипломатическите отношения между двете страни, които бяха прекъснати преди десет години, бяха изцяло възстановени. Това събитие силно удовлетвори българите, но не доведе до намаляване на нападките срещу САЩ в пресата и публичните речи, а отношенията между новата мисия и българските власти никак не бяха лесни. Българските власти, обаче, не предизвикаха големи инциденти, вероятно стараяйки се да задържат американците. Властите може да смятат, че докато американците са в София и са общо-взето доволни, те могат спокойно, когато поискат, да се държат по-невъздържано спрямо други западни представители, особено тези на „колониалните“ сили.

Властите инжектираха умерена степен на неприятност в живота на дипломатите. Митниците, например, започнаха да проверяват стоки, внасяни от дипломатическия корпус, и получиха правомощия да ограничават този внос. Също така през декември петима души от нашия български персонал, включително моят шофьор, който бе на работа от 1947 г., бяха осъдени по обвинение в опит за кражба на хидравличен крик, за който се твърди, че принадлежал на държавата. Трима от тях получиха присъди далеч надвишаващи степента на престъплението. И все пак поне нямаше изстъпления, каквито ставаха преди. Дори в Министерството на външните работи се долавя стремеж към порядъчност, който се илюстрира с тяхната надежда, че САЩ ще се съгласят да повишат нивото на своята мисия от „легация“ на „посолство“.

В заключение на доклада си за събитията в България през 1960 г., Антъни Линкън пише:

Годината не донесе никаква драма и малко нови неща се появиха на българската сцена. Един застаряващ и самодоволен режим остана на власт, проявявайки малко самоинициативност, динамизъм и

приспособяемост. Не изпъкна нито един българин от калибър, който да може да бъде сравняван със забележителните лидери в други страни от Блока. Материалните постижения бяха незначителни и международният престиж на България не порасна. Останалите неща могат да се обобщят като делнични прояви на една малка страна с твърде изостанал народ, обременен от форма на управление, която трябва да търпи без право на избор, и попаднал във вълната на световните събития, на които трудно би могъл да повлияе с малкото средств на разположение.

На 8 февруари 1961 г. Питър Самърскейл^[3] от Северния отдел коментира по годишния доклад от София.

Съветските заеми несъмнено ще финансират кредитите, които България предлага на неразвитите страни. Нарастващият интерес на българския народ към Запада предлага добра почва за нашите усилия да развиваме контакти, но успехът ни в тази посока зависи, разбира се, от наложените от режима ограничения.

От 21 април до 7 май 1961 г. британският посланик във Варшава, сър Джордж Клатън, прави близо 5 хиляди километрова обиколка на Източна Европа — от Източна Словакия през Будапеща, Белград, София и Букурещ. Впечатленията си от нея той изпраща на Северния отдел на Форин офис.

Първото впечатление, което искам да отбележа, е общо взето негативно. Противно на това, което често се предполага, няма никакъв единен образец в страните отвъд Желязната завеса. Разбира се, това, което Патрик Райли нарече „съветска задушаваша атмосфера“, е налице почти навсякъде с изключение на Полша, но националните характеристики не са изкоренени и има безкрайни вариации в степента, до която всяка една от страните е засегната от „задушавашата атмосфера“. В България, например, където има относителна свобода на пътуванията, рокендролът и битническите дрехи са пълно табу и пристрастяване към тях може да донесе сурови наказания. В Румъния, където пътуванията са драстично ограничени, се виждат битнически дрехи.

Забелязват се също разлики в степента на материален прогрес. Дори и вътре в дадена страна, обаче, има значителни вариации — и тук не говоря за Югославия. Явният икономически просперитет на румънците между Дунава и Букурещ постепенно преминава в очевидна беднотия в Трансилвания. Жителите на Букурещ ни се сториха особено противни, но нашите чувства към румънския народ станаха по-топли с придвижването ни на изток през Карпатите и Трансилвания.

От всички сателити Полша несъмнено създава най-силно впечатление за занемареност. Имам пред вид поддържането на градовете и селата, боядисването на оградите и пътните канавки. Дори в България, която предполагам е най-бедна между сателитите, бяхме изненадани от спретнатостта на градовете в сравнение с това, на което бяхме свикнали в Полша.

Полша притежава елегантност, която е непозната в другите страни, които посетихме. Качеството на дрехите, които видяхме например в Будапеща и Прага, вероятно е по-високо, отколкото във Варшава, но там напълно липсваше онзи шик, на който сме свикнали тук. Що се отнася до хората по улиците в градовете, в Полша има отпуснатост и веселост, непознати другаде. Причината е лесна за отгатване. Свободата не може да се купи с пари, но тя трябва да бъде платена някак си. Цената, която поляците плащат за своя сравнително либерален режим, почти сигурно е тяхното бавно темпо на икономически прогрес.

Според посланик Клатън областта, в която има най-впечатляващ контраст между Полша и другите сателити, е религията.

В България, където религиозният живот ни се стори на възможно най-ниското ниво от всички посетени страни, по време на Великденските богослужения имаше хулигански демонстрации — нещо, което би шокирало средния вярващ поляк.

Британският посланик в Полша сравнява и отношенията в различните страни към Германия и Съветския съюз.

Полша изглежда уникална в своето почти еднакво отвращение от руснаци и германци. В Чехословакия изглежда няма неприятни чувства към Съветския съюз, от когото чехите пострадаха много малко. И наистина, преди Първата световна война Чехословакия гледаше към Русия като към предводител на славянския свят. В Унгария почувствах руското присъствие и чух някои остри изказвания, макар и от несигурни източници. В Румъния не успях да откроя антигермански чувства и, разбира се, там още има германски заселници. България беше уникална — там нямаше никакво антигерманско чувство. Та нали германците никога не са сторили на България никакви злини и дори се съгласиха българските евреи да останат незасегнати от арийските закони. И — единствени между сателитите — българите изглежда определено харесват руснаците.

Сър Джордж Клатън сравнява и отношението на различните източноевропейски народи към техните комунистически партии.

В България, Румъния, Унгария и Чехословакия членство в партията носи значителни привилегии. В Унгария и Румъния, доколкото можах да разбера, тези привилегии носят със себе си презрението на съседите, а в България и Чехословакия — по-скоро завистта. Изглежда, че положението на комунистическата партия в Полша е по-малко привилегировано, отколкото другаде в Блока. Присъствието на партията бе най-осезаемо в Румъния, където партийните членове по принцип ми направиха най-неприятно впечатление. Колите на безпартийните не можеха да се движат по лявото платно на пътя, което бе запазено само за партийни членове. Румъния беше единствената страна, в която бяхме следени. Това беше само в градовете, може би защото моята кола бе много побърза от волгите на моите сенки. В Румъния номерът на нашата кола беше постоянно записван.

В България, Румъния и Чехословакия кандидат-студентите трябва да представят документи за своя социален произход и ако той се сметне за ненадежден, това може да забави или възпрепятства тяхното влизане във висши учебни заведения. Тази практика отдавна беше изоставена в Полша. Не е рядкост поляци да критикуват режима пред приятели и дори да критикуват неговите лидери. Малко повече се

внимава при критикуването на руснаците. В Югославия критикуването на Съветския съюз е свободно и всеобщо, но нито веднъж не чух критика на сегашната политика на югославското правителство или на югославските лидери.

След като се запознава с доклада на посланика във Варшава, шефът на Северния отдел, Робърт Мейсън, отбелязва:

Писмото на сър Джордж Клатън дава картина на сателитите от птичи поглед, каквато по практически причини не можем да видим често. Една от темите на писмото е разнообразието на становищата и условията в страните от Източна Европа. Впечатленията на сър Клатън подсилват един от аргументите в доклада ни за политиката на Обединеното кралство спрямо сателитите, а именно, че нашата политика трябва да обръща по-голямо внимание на това разнообразие и че не би трябвало да се обвързваме с принципа на „еднакъв подход“ в отношенията с тях.

През 1961 г. Форин офис се занимава и с българските официални празници. На 3 май от София съобщават за първомайската манифестация.

Като изключим това, което комунистите направиха от него, Първи май винаги е бил популярен празник в България. Съвременният елемент на принуда беше създаден от високоговорители, които в ранните часове на сутринта призоваваха гражданите на манифестация.

Преди приема в българската легация в Лондон на 8 септември по случай 17-ата годишнина на комунистическата власт в България, заместник-началникът на Северния отдел, Робърт Макалпайн, прави на 18 август препоръка, която се одобрява от помощник министъра Патрик Райли:

Миналата година бяха поканени външният министър, негов заместник и парламентарният секретар на министерството, Робърт Алън. Единствено г-н Алън прие поканата. Тази година външният министър отново беше поканен, но не би било подходящо министър да

отива на приема. През изминалата година нямаше никакво значително подобрене в нашите отношения с България, а нашите културни връзки дори се влошиха. Следователно, макар че в съответствие с нашата обща политика би трябвало да сме по-отворени към дипломатическите мисии на сателитите, няма достатъчни основания за увеличаване на нивото на нашето представяне тази година.

Концентрационните лагери в България занимават британската легация към средата на 1961 г. На 31 май от легацията съобщават на Лондон:

Концентрационният лагер на дунавския остров Белене, който от дълго време беше използван за политически затворници и на който през 1958 г. след вълната от арести бяха изпратени известен брой „хулигани“, изглежда е бил преместен на ново място край Ловеч. На стотина метра от главния път могат да се видят затворници, заети с физически труд. Наблюдават ги надзиратели, които седят с пушки на билото на хълма над тях. Не се прави опит да се прикрие съществуването на този лагер за принудителен труд.

Заедно с доклада легацията изпраща на Изследователския отдел на Форин офис и две писма. Първото писмо е анонимно и е изпратено на 20 септември 1960 г. от Варна. В архивите на Форин офис е запазен неговият превод на английски.

Не се изненадвайте, когато четете това писмо, изпратено от образовани, но нещастни хора, жертви на сегашния комунистически режим в България. Желая да поясним, че сме заклетни англофили, които дълбоко уважават името на нашия безсмъртен покровител, великия англичанин Уилям Гладстон, който пръв издигна глас в Британския парламент за свободата на България.

С дълбоко съжаление съобщаваме следното:

Правителството на Антон Югов продължава да изселва нас и семействата ни в провинцията и да ни излага на гладна смърт. Нашите домове ни бяха отнети и в тях са настанени комунисти. Преследват ни и не ни дават да живеем нито в София, нито в друго населено място

освен в града, в който се намираме. Ние сме измъчени до смърт, гладни и без работа, защото не ни дават работа.

Умоляваме ви да издействате всяко изселено семейство да се върне в своя дом, а настанените комунисти да напуснат нашите къщи, за да можем да влезем в жилищата си. Правителството на Югов лъже, като казва, че няма изселени хора. Преди ни измъчваха в концентрационния лагер „Белене“, а сега по ловешките чукари.

Второто писмо, което британската легация изпраща в превод на Форин офис, е подписано от Любен Паунов, живущ на ул. „Сталин“ №82 в София, който пише на 4 май 1961 г.:

Аз съм 60 годишен писател и журналист, не съм партиен член. В 1957 г. бях пратен в концентрационния лагер „Белене“ без никаква причина, тъй като съм свободен и демократичен човек. В „Белене“ трябваше да изкопаваме по 5 кубика земя дневно. Нямаше вода. Хората копаеха дупките и пиеха вода от тях. Водата беше ледено студена и вонеше. Прекарах 2 години там. Сега страдам от следните болести: гастрит, колит и ревматизъм. Сега съм парализиран, жив труп. Милиционерите ме биха в лагера и ми отрязаха пениса (извинете за израза). Уринирам кръв. Те срязаха врата ми и едва се движа. Състоянието на лагерниците е ужасно. Няма измъкване. Изхвърлиха ме от лагера като мръсно куче. Храната беше ужасна: 1/2 хляб на ден, само зрял и зелен боб. Безкрайна работа, много псуване. Какво е комунизъм? Научно прилагане на лъжа и заблуди. Преди те лъжеха по ненаучен начин. Сега го правят със средствата на диалектическия материализъм. Докога ще продължава тази лудост в нашата родина? Затворите са пълни с хора, лагерът беше преместен близо до Ловеч, където хората трошат камъни, постоянно изселват невинни хора в Добруджа. Знам, че моето писмо ще бъде отворено от милицията и фотографирано, но няма никакъв друг начин за комуникация.

След като се запознава с писмата на анонимния подател и на Любен Паунов, служител на Изследователския отдел на Форин офис записва следното заключение:

Досега не бяхме чували за Ловеч, а преди две или три години имаше слухове, че лагерът „Белене“ е бил закрит. Намирам второто от писмата трудно за вярване и се съмнявам, че човек би могъл да оцелее след толкова изтезаване, макар да казвам това без никакви медицински познания.

Изпращайки писмата от София, легацията прави следната препоръка: „Би могло да запознаете Би Би Си със същината на писмата.“ Във връзка с препоръката служител на Форин офис записва към папката за лагерите: „Би Би Си беше информирана“.

След като програма по документите на Форин офис за лагерите беше излъчена в Историко-политическата рубрика на Би Би Си през пролетта на 1992 г., в Българската редакция се получи писмо от брата на Любен Паунов. На 15 май 1992 г. Милен Паунов, оперен певец, живущ на бул. „Витоша“ №82, пише на английски до Би Би Си:

Моят брат, Любен Паунов, беше първо държан 2 години в „Белене“. Тогава беше пуснат за много кратък период да си дойде вкъщи (вероятно през това време той е написал писмото до посолството). Той беше така зверски осакатен от червените садистични кучета в лагера, че почти не приличаше на човек. Ние не можехме да му помогнем по никакъв начин вкъщи — нямаше начин да му помогнем нито физически, нито психически, той беше така напълно обезобразен.

След 30 дни вкъщи, в наше отсъствие, той е бил измъкнат една сутрин и отведен. Моят 13-годишен син, който лежеше болен вкъщи с остра простуда, е бил единственият свидетел, когато червените агенти влачели по стълбите брат ми, ЛЮБЕН ПАУНОВ, за да го отведат в лагера на смъртта в ЛОВЕЧ. След 10 дни той бил екзекутиран, убит с удари с лопата; на следващия ден бил откаран с камион отново в БЕЛЕНЕ, за да го ядат там свинете. Тази информация имам от човек, който спял до неговото дървено легло през тези 10 дни и бил свидетел на смъртта му. След като лагерът беше закрит, този мъж дойде направо вкъщи; приличаше на скелет.

Заедно с писмото Милен Паунов изпрати и смъртния акт на брат си, който му е бил връчен на 23.05.1990 г. В акта пише, че Любен

Паунов е починал на 3 юли 1961 г. в поделение 0789 на МВР в Ловеч. Причина за смъртта: „Пиелитис калкулоза. Уремия.“

На гърба на изпратената снимка на брат си Любен, Милен Паунов пише: „Любен Паунов беше екзекутиран по специална заповед на Тодор Живков, защото разказваше вицове за него.“

За това, че Любен Паунов е обичал да разказва вицове, сподели в интервю за Би Би Си Йосиф Загорски, който е бил в една компания с него през 1952–55 г.

Любен, например, казваше така: „Аз съм написал писмо до Вълко Червенков: «Докога нашата хубава столица ще носи името на една гръцка принцеса София. Предлагам да се кръсти Червенковград.»“ И продължаваше: „Понеже ще приемат веднага това мое предложение, мен ще ме направят кръстник на града и след това ще има улица «Любен Паунов» на името на кръстника.“ Такива безобидни вицове разказваше. Но те нали се страхуваха и от сенките си.

През 1961 г. легацията не докладва само за българи, но и за британци. На 3 май легацията изпраща бележки за британските учители в България. На първо място в списъка по азбучен ред са Реджиналд Бартлет и Кристина Бартлет.

Г-н и г-жа Бартлет пристигнаха в София през 1956 г. Първоначално и двамата бяха преподаватели в Университета, но г-жа Бартлет сега преподава в Английската гимназия в София, докато г-н Бартлет прави преводи за официалната Българска телеграфна агенция и за списание „Vulgaria Today“. Г-жа Бартлет заявява, че е комунистка и поддържа съвсем слаби връзки с легацията.

Комунистически пристрастия проявявал и Албърт Банди, следващият в списъка.

Г-н Банди и съпругата му дойдоха в България през септември 1960 г. Те са по-възрастни от другите новодошли и имат немарлив вид. И двамата са с крайно леви възгледи. Г-н Банди смята вестник „Дейли Уъркър“ за единствения достоверен английски вестник, а в разговор

със служител на легацията г-жа Банди изразила без задръжки своето възхищение от постиженията на комунистическия режим в България.

В списъка на учителите са още г-ца Джилиън Йезърд, г-ца Ан Слейтър и г-н Ерик Тиър.

Г-ца Йезърд преподава в Английската гимназия в София. Тя е в България от няколко години, но не е известно точно откога. Не се е регистрирала в Консулския отдел. Знае се, че е комунистка.

Г-ца Ан Слейтър, учителка по история в Пловдив от 1959 г., заявена комунистка, която никога не се е регистрирала в тази легация. Двете ѝ години в България изглежда не са разколебали вярата ѝ във валидността на комунистическата доктрина.

Г-н Ерик Тиър, учител по химия в София, в България от септември 1960 г. Г-н и г-жа Тиър са явни комунисти и изглежда преди да дойдат са имали връзки с Комунистическата партия в Шефийлд.

Както докладва легацията, обаче, не всички английски учители в България са комунисти.

Г-н и г-жа Фермор са млада новобрачна двойка и те дойдоха за първи път в България през септември 1960 г. Джон Фермор преподава география в София. При пристигането си семейство Фермор се стреснаха, когато научиха, че повечето други британски учители са отявлени комунисти.

Питър Скот, учител по география в Пловдив от септември 1960 г. Г-н и г-жа Скот са и двамата антикомунисти и се проявиха като проникателни наблюдатели на живота в България.

На 23 юни 1961 г. първият секретар на легацията, Доналд Джаксън, изпраща подробен доклад за работата на британските учители в България. Съгласно доклада, през учебната 1960–61 г. в България е имало 10 британски учители: 6 в София и 4 в Пловдив, от които 5 са дошли в 1960 г.

Когато българските власти започнаха да наемат на работа тези учители преди няколко години, те разчитаха на прокомунистически

организации като Дружеството за английско-българско приятелство, за да се свържат с подходящи хора. Преди 2 години, обаче, започнаха да поместват обяви в „Times Educational Supplement“ и повечето от учителите, които са сега в България, бяха наети по този начин. При предишния метод на набиране българите намираха хора с прокомунистически гледища, които въпреки това вероятно са добри учители. Тези, които пристигнаха миналата година, са предимно или много млади, или слабо квалифицирани. Повечето, макар не всички, са комунисти или вярващи в комунистическата пропаганда. Повечето учители тази година в България поддържат минимални контакти с легацията. Въпреки това ние се постаряхме да направим преценка на всеки от тях, което може да послужи за архива на Форин офис.

В доклада се описва и един инцидент, засегнал двама от британските учители — Фермор и Скот.

Семейство Фермор гостували на семейство Скот в Пловдив и един следобед г-н Фермор и г-н Скот отишли на разходка. Те навлезли в една ливада, където отивали и откъдето свободно се връщали българи. В това поле, обаче, имало хангар, около който българите изглеждали притеснени. Скот и Фермор били арестувани и държани от милицията за няколко часа, докато директорът на Английската гимназия в Пловдив не се застъпил за тяхното освобождаване.

Не съм склонен да придавам някаква особена важност на този инцидент освен тази, че двамата са се приближили до обект, смятан от българите за стратегически важен. Интересно е да се отбележи обаче, че тези учители са двамата най-открити антикомунисти между британските учители и не бих напълно изключил възможността българите да са разиграли този инцидент, за да ги насърчат да не се връщат следващата година. Ако целта е била такава, мероприятиято е било излишно, тъй като и двамата бяха решили малко след пристигането си да не се връщат след първоначалния едногодишен договор.

На 30 май 1961 г. Антъни Линкън връчва нота на българското външно министерство относно сигурността и закрилата на дипломатическите помещения. Нотата е била предизвикана от

демонстрации през април срещу американската легация и нейната предисторията е описана в доклад на Антъни Линкън до Форин офис от 2 май.

Характерен елемент на тези демонстрации е, че униформената милиция или изчезва, или не прави нищо. Когато се опита да получи помощ от Министерството на външните работи или от други органи на българското правителство в необходимия момент, потърпевшият открива, че всички официални лица са „извън сградата“. Началникът на протокола не направи впоследствие никакви опити да връчи извинение, нито да огледа щетите, а протестите на дипломатите се посрещат по осъдителен начин.

Не мисля, че бихме могли да протестираме срещу „демонстрациите“ като такива, макар да знаем, че те са изцяло инсценирани, организирани и подстрекавани от властите. Мисля, че би трябвало да направим нещо, за да спрем този растящ хулиганизъм в международния живот. След като Московската конференция обяви „засилване на класовата борба“ и след поведението на Хрущов в Обединените нации, техниката на „агит-проп“ става все по-осезаема в дипломатическото поле.

Към тези общи съображения бих добавил и някои местни. Последната демонстрация беше насочена срещу канцелариите на американската легация, а не срещу резиденцията на пълномощния министър. Тези две сгради, обаче, са в различни части на града, докато моята резиденция е в съседство с легацията и не се съмнявам, че тя би била главната цел. Това е една много изящна къща и ценна собственост на правителството на Нейно Величество, построена е преди близо петдесет години, и аз се чувствам особено отговорен за нея и нейното обзавеждане. Ние бихме имали малка надежда да я защитим срещу тълпата. Може да е трудно да се проникне отпред, но една тълпа лесно би могла да влезе в градината, а оттам няма пречка за атака на резиденцията.

Британската идея за протестна нота се обсъжда на 20 и 26 април 1961 г. на срещи на дипломатическите представители на страните от НАТО в София. Антъни Линкън съобщава на Лондон:

По време на двете срещи беше обсъдено връчването на протест на българското правителство и формата на този протест. Доайен на Дипломатическия корпус е румънският посланик. Той е неефективен и не виждаме смисъл да го молим да предприеме някакви действия, особено поради факта, че е имало голяма демонстрация срещу американската легация в Букурещ. Няма никакъв шанс за протест от дипломатическото тяло като цяло или чрез доайена, затова обсъждахме изпращането на идентични ноти от шефовете на дипломатическите мисии, които споделят това мнение.

При обсъждането на процедурата и същността на евентуалните протести аз застъпих позицията, че те трябва да са практични и в любезен тон и че не трябва конкретно да се свързват с последните две демонстрации или с политическите събития, които бяха използвани като претекст за тях. Казах, че те по възможност би трябвало да визират Виенската конвенция за дипломатически имунитет и че не трябва да бъдат правени в момент (например след разговор между американския пълномощен министър и българския външен министър), когато българите не биха могли да направят нещо друго освен да ги отхвърлят.

В това аз бях подкрепен от пълномощните министри на Америка и Италия, но не от всички мои колеги от НАТО. Някои от другите бяха за незабавна осъдителна акция и белгийският шарже д'афер, след първата ни среща, представи проекто-нота в този смисъл с изрази, които нито аз, нито италианският ми колега бихме одобрили. По време на срещите усетих, че някои от моите колеги — по-специално гъркът и турчинът — смятаха, че аз не проявявам достатъчно жар срещу българите и твърде дълго съм си играел на джентълменство. В края на нашата втора среща, обаче, бях замолен да съставя проект на протестна нота. Текстът бе посрещнат с одобрение от повечето колеги.

Антъни Линкън изпраща на Форин офис за одобрение черновата на протестната нота. От Лондон препоръчват две промени в текста и на 30 май британският посланик връчва следната нота:

Monsieur le Ministre,

Имам честа по инструкция на министъра на външните работи на Нейно Величество да се обърна към вас по въпроса за закрилата на

сградите на дипломатическите мисии.

Принципът, че държавата-домакин има специално задължение да взема всички необходими мерки за защита на помещенията на тези мисии срещу проникване или щети и да предотвратява всякакво нарушаване на спокойствието на мисията и нарушаване на нейното достойнство, отдавна е всеобщо приет. Той беше потвърден и от Конвенцията за дипломатическите отношения, приета на конференцията, проведена под егидата на ООН във Виена от 2 март до 18 април 1961 г.

Бих искал да получа уверения, че винаги бих могъл да поискам помощ от Ваше Превъзходителство и от Министерството на външните работи на Народна република България относно всички въпроси, засягащи закрилата на легацията на Нейно Британско Величество в София. В съответствие с това имам честа да ви замоля да бъдете така добър да ме осведомите в кой отдел на Министерството на външните работи мога да разчитам, че по всяко време ще има отговорен служител, който ще може незабавно да обърне внимание на всяка молба за помощ.

На следващия ден след връчването на нотата, 31 май 1961 г., Началникът на протокола на българското външно министерство, г-н Стефанов, иска среща с британския посланик. На 1 юни двамата разговарят и на 2 юни Антъни Линкън докладва на Лондон.

Г-н Стефанов беше придружаван от преводач, когото не познавах. По тяхно настояване говорих на френски. Г-н Стефанов говори на български.

Той започна с въпрос защо е била връчена нотата и какви са били причините за нея. Отговорих, че както той е видял, нотата е връчена по инструкции. Тя от само себе си е ясна. Нотата припомня един принцип и поставя специфичен въпрос. (Тази първоначална размяна определи целия разговор. Шефът на протокола се опитваше да ме накара да разкрия мотивите, които биха включили демонстрацията срещу американската легация, а аз отказвах да изляза от рамките на текста на нотата.)

Г-н Стефанов попита дали по някое време легацията не е получавала адекватна протекция. (Той вероятно се опитваше да се

върне към демонстрацията от 1958 г.) Казах, че за щастие това не се е случвало през 8-те месеца откакто съм тук. Той каза, че смята, че в миналото е имало един или два малки въпроса: имало една малка кражба (може да е имал предвид голямата кражба в дома на военния аташе или случая когато Miss Racitto беше ударена по главата от български агенти, опитващи се да отстранят микрофони), а стоял и въпросът за окастриране на дърветата в моята градина. (Става дума за полупропагандна кореспонденция, подновявана всяка година от местния Народен съвет, който се оплаква, че тополите в „Парка на посланика“ закриват слънцето за техните по-малки дървета и трябвало да бъдат окастриени). Не проявих никаква склонност да разисквам тези интересни въпроси, така че г-н Стефанов ме попита дали някога не съм могъл да вляза в контакт с министерството, когато съм искал. Казах, че преди няколко седмици един колега ме замоли да предам спешно съобщение на министерството за защита на неговите помещения. Обясних, че съм направил всичко възможно в случая, както бих направил при подобни обстоятелства за всеки колега — французин, българин или някой друг. Изминаха четиридесет минути, преди да успея да говоря с някого. Г-н Стефанов каза, че по това време той бил зает с аржентинска (той искаше да каже бразилска) делегация. Трябвало да организира прием за тях. Аз съм бил поканен също, но не съм отишъл. Той не знаел защо. (Той също така объркваше датите).

Тук отбелязах, че се отклоняваме от ясната и тясна пътека на нотата. Нотата задаваше един прост въпрос. Не можех да разбера защо този въпрос причинява на моите български колеги толкова много трудности. Никъде в нотата не се предлагаше шефът на протокола да прекарва живота си телефонирайки, за всеки случай да провери дали не възнамеряваме да му се обадим. Ние питахме в кой отдел на външно министерство бихме могли по всяко време да намерим служител, който да е с пълномощия да предприеме действия при спешна молба за защита. Във Форин офис има винаги „permanence effective“^[4]. То се осигурява през нощта от дежурни чиновници.

Г-н Стефанов отново каза, че не може да разбере защо е била връчена нотата. Той каза, че нота като тази не допринася за добри отношения. Аз казах, че нотата, която беше връчена по дипломатически канал, а не чрез вестникарски колони, съдържа конкретен и разумен въпрос, изложен с най-учтив тон. Защо е толкова

трудно да ѝ се отговори? Той каза, че като опитен дипломат аз би трябвало да знам кой какво прави в Министерството на външните работи. Би било просто обидно да се отговори, че еди-кой си е отговорен. Аз казах, че тъкмо обратното, точно това искам да знам и ни най-малко не бих се почувствал обиден, ако получа отговор.

След това той започна всичко отначало и изрази убеждение, че всичко е започнато в София. Не коментирах по неговото убеждение, но казах накрая, че се въртим в кръг и допълних, че ще бъда благодарен, ако получа писмен отговор. Г-н Стефанов каза, че ще предаде на своя министър, до когото е адресирана нотата. Когато ставах да си тръгна, той каза, че не харесва разговори като този: те били неприятни. Това ми събра очите, но преводачът, разбирайки погрешно учудването ми, повтори забележката още веднъж, този път на английски. Благодарих му и казах, че съм го чул още първия път.

Отношението на г-н Стефанов беше породено по-скоро от съжаление, отколкото от гняв и ние не се карахме.

Бях с него половин час и той ме почерпи цигара по средата.

Британският посланик съобщава и за по-общото възприемане на нотата и за реакцията на съветския посланик Денисов.

Нотата определено изглежда имаше въздействие върху българите. Например, американският пълномощен министър смята, че — по неговите собствени думи — може да сме ги „извадили от равновесие“. Съветският посланик я е споменал на френския пълномощен министър. Той казал, че е „неприятелско“ да се прави това. Мосю Коафар запитал иронично дали трябва да разбира, че ако се нуждае от закрила за неговата сграда по някое време, би трябвало да се обърне към съветския посланик. За негова почуда Денисов отговорил: „Да, да!“

На 28 юли 1961 г. Антъни Линкън изпраща един от най-дългите си доклади от София. Темата е: Международните отношения на България през първата половина на 1961 г. Докладът започва с уговорка:

Ще разглеждам международните отношения на България, а не нейната външна политика, защото тази страна изглежда няма позиции, които да се различават от тези на Съветския съюз. През разглеждания период нямаше български инициативи на международното поле, където имитацията и раболепието пред руската линия си станаха правилото на деня. С никоя страна, с изключение на Куба, България не постигна забележим напредък в отношенията, а връзките с някои страни дори се влошиха. Причината за последното развитие може да се открие отчасти в духа на по-голяма агресивност, последвал Московската конференция на комунистически партии, и отчасти във вътрешните сътресения в самата България. С мълчаливото приемане от управниците на България на последната комунистическа догма, която разделя света на три лагера, може би ще е по-удобно да разгледаме последователно българските отношения с комунистическия блок, с т. нар. „неутрални държави“ и със „западните“ сили.

За отношенията с другите комунистически страни посланик Линкън пише:

Режимът прокламира и практикува тотално идентифициране и сътрудничество със Съветския съюз и доколкото може да се съди оттук, руснаците продължават да гледат на България с благоразположение — като на сателит за пример. На 10 юли в пресата беше публикувана снимка, показваща Хрущов на парада на съветските военновъздушни сили, ограден от Малиновски и Тодор Живков — вероятно публичен израз на уважението на руснаците към българските въоръжени сили. Нито един водещ съветски политик не посети лично България, но обществото беше наградено с посещение на Гагарин, което предостави мегдан за зрелищен ентузиазъм. Руските постижения в космическото пространство изглежда предизвикват гордост в българските сърца. (В наши дни комунистите са тези, които търсят радост в небето.)

През януари председателят на Президиума, Ганев, министър-председателят, Югов, и първият партиен секретар, Живков, посетиха Румъния. Тяхното посещение беше разкрито едва след започването на визитата. През юни Живков и Югов прекараха няколко дни в Унгария. Това посещение беше държано в тайна до края му. Целта на тези

полутайни експедиции е тема на догадки. Теорията, която най-широко се приема в западните кръгове е, че българите търсят икономическа помощ. Изглежда, например, че те са получили обещания за по-широко стопанско сътрудничество и доставка на стоки на кредит от Румъния. Възможно е също да има засилване на вълната на обществено недоволство и българските лидери да искат да научат от първа ръка как техните унгарски и румънски колеги се справят със своите по-големи проблеми в това поле. Аз съм обаче на мнение, че ако режимът се натъкне на народно недоволство, той би се обърнал единствено към руснаците за помощ срещу своите врагове.

Антъни Линкън отделя специално внимание на отношенията на България с Югославия.

Първите официални български коментари по Московската конференция на комунистически партии не споменаваха поименно Югославия. Този пропуск или беше неволен, или бе поправен по-късно, защото оттогава „югославски ревизиониста“ стана стандартно клише. Обтягането в отношенията между двете страни, произтичащо от комюникето, беше засилено през март, когато българското правителство експулсира втория секретар на югославското посолство и публикува остра нота по въпроса, която югославският посланик отказал да приеме. Белград реагира съответно.

Последиците от този епизод излизат от неговия българо-югославски контекст. С експулсирането отчасти се е целяло да се предупредят българските ревизионисти, но аз мисля, че то е било предизвикано най-вече от безпокойството на българската страна от обхвата на познанствата и контактите на югославския втори секретар — особено в академичните, литературните и артистичните среди. Това се оказа първият от поредица ходове на българските власти за елиминиране на контактите на български граждани с некомунистически, особено западноевропейски, дипломатически мисии — процес, който доведе до застой в някои културни дейности. В последствие югославският посланик се оплака, че неговото посолство и персоналът му са подложени на прекомерно внимание от страна на българските разузнавателни и охранителни служби. Българската преса,

обаче, се занимава малко време с експулсирането. Не последва кампания в печата.

Посланикът се спира и на промените в отношенията с Гърция през първите 6 месеца на 1961 г.

Прекъснатите в края на 1960 г. преговори с Гърция по въпроса за репарациите не бяха подновени. Появиха се няколко враждебни статии относно условията на живот в Гърция, като на гръцкото правителство и на гръцкия народ бяха давани ненужни и тенденциозни съвети. Българските организации изпратиха множество телеграми за освобождаване на Манолис Глезос и други гръцки комунисти. Чувствата се нажежиха допълнително през юни, когато беше съобщено, че голям брой гръцки македонци са били прехвърлени от Полша в България. Питанията на гръцкия шарже д'афер относно предполагаемите намерения на българските власти за заселването на тези хора по границата останаха без отговор. През юли, след разкриването в Северна Гърция на шпионска мрежа, работеща за България, срещу един аташе от гръцката легация бяха грубо скалъпени обвинения и той беше експулсиран за „шпионаж“.

Посланикът разглежда и отношенията на България със САЩ.

Отношенията със САЩ се влошиха. Преговорите за уреждане на исквете бяха прекратени през април. Изгледите България да получи статут на най-облагодетелствана нация в търговията изглеждат слаби. Българските власти продължават да задържат в Русе един човек, който е роден в САЩ и когото американските власти смятат за американски гражданин. Той притежава известно богатство в Америка. Американският пълномощен министър на няколко пъти се опита да издейства неговото освобождаване и е възможно в резултат на този случай Държавният департамент да предупреди американците, че не ще може да им се гарантира консулска закрила в България. Подобен ход би ударил българите по тяхното честолюбие и би бръкнал в джобовете им, защото американски туристи от български или друг балкански произход носят известно количество западна валута.

През април, по време на десанта в Куба, имаше особено масова и заплашителна „спонтанна демонстрация“ срещу американската легация. Поведението на българския външен министър, когато американският посланик отишъл при него, за да протестира, беше по своему също така срамно, както и това на партийните хулигани на улиците. Две отделни нападения на насилници срещу български дипломати във Вашингтон допълнително нажежиха атмосферата. Порано през годината българските подозрения се възбудиха от снимка в американско списание, показваща американски войски, обучавани в „партизанска“ тактика. Снимката показваше черна дъска с изписани думи на български.

Българските власти също така направиха всичко възможно, за да ограничат американската културна и информационна дейност. Например, те не разрешиха посещения на един университетски оркестър и на аматьорски плувен отбор и забраниха на американската легация да разпространява ежедневен информационен бюлетин.

В заключение на обширния си доклад за българските международни отношения през първите 6 месеца на 1961 г. Антъни Линкън се опитва да обясни относителното българско пренебрежение към отношенията със Западните страни.

Българското отношение към Западните сили през разглеждания период беше грубо и негативно, въпреки че повечето неофициални посетители бяха посрещнати с топло гостоприемство — особено ако изглеждаха удобен инструмент за пропаганда. Този „апел към народите“ през главите на техните правителства е стандартна комунистическа тактика, която се улеснява от свободата на пътуванията, на която се радват гражданите на демократичните страни. Посещението на г-н Сайръс Итън^[5], който прекара една седмица в България като гост на Тодор Живков, е добра илюстрация. Мисля, обаче, че относителното пренебрежение към отношенията със западни правителства, което България изглежда проявява през тази година, е по-скоро повърхностно, отколкото реално. То, струва ми се, произтича не от самоувереност, колкото и гръмка българските лидери да провъзгласяват военната и икономическа мощ на Съветския съюз и неизбежния триумф на комунизма, а от страх от последиците, ако на

българския народ — и по специално на младежта — се позволят някакви контакти със Запада, извън строго контролираните.

В края на август 1961 г. в България се провеждат Световни студентски игри. В доклад от 6 септември британската легация коментира дали е имало опити Универсиадата да се използва за пропаганда.

Доколкото можахме да видим, българите не направиха открити опити да превърнат Универсиадата в голям пропаганден форум. Единственото указание в пресата за политическо тълкуване на игрите беше във вестник „Стършел“, който разкритикува французи, гърци и американци за тяхното неучастие. Авторът предположи, че французите са заети с боеве в Алжир и Тунис, гърците са ангажирани с военни маневри на българската граница, а американците са обеднели от разходи за самолети „Ю-2“. Британският отбор беше приет топло. Българските официални лица и преводачи не създадоха впечатление, че правят някакви опити за индоктриниране на гостите, но в същото време отбягваха да отговарят на въпроси, които не бяха пряко свързани със състезанията. Единствената преживяна неприятност от британския отбор беше свързана с личната кореспонденция: няколко от получените писма очевидно са били отваряни. Когато на главния български преводач беше обърнато внимание за това, той изрази съжаление и обясни, че някои неконкретизирани хора (той направи намек, че те може да са в България) не одобрявали Универсиадата и се опитвали да ѝ попречат. На следващия ден, получавайки официални указания, той се коригира и каза, че писмата били отворени от британските власти в Лондон с цел да дискредитират България. Този инцидент оправда нашето предупреждение към британските спортисти, което предадохме чрез техните треньори при пристигането им, че е опасно да взимат за чиста монета всичко, което виждат в България. Доколкото можах да видя, британските спортисти не бяха подведени от приятелското отношение на тези, с които се запознаха, за да повярват, че България е нещо различно от една полицейска държава.

В средата на 1961 г. българските власти обявяват, че от 1 януари 1962 г. ще има смяна на парите. Указът за новия лев, който

ще се равнява на 10 стари, е бил придружен от обяснителна реч на министър-председателя Антон Югов, която се анализира от легацията в доклад от 26 юли.

Югов надълго говори за икономическия прогрес, който — както се твърди — България била постигнала след войната. Неговият аргумент е, че поради големите икономически крачки на България сегашният лев е изживял своята функция и е станал тромав. Следователно било дошло време той да се замени с по-подвижна единица, на базата на която България ще може да постигне още по-голям напредък. Трудно е да се схване логиката на този аргумент. Но от ударението, което Югов поставя на размера на предоставената помощ от съветски експерти, би могло не без основание да се предположи, че реформата е вдъхновена и организирана от Съветския съюз.

Ако се съди по незабавната обществена реакция — имаше масово купуване на всички налични стоки — българите не са убедени от официалните уверения, че новите мерки няма да засегнат техните интереси. Те имат наум предишната парична реформа от 1952 г., когато загубиха 3/4 от своите пари и спестявания. Макар сегашната реформа да не е точно сравнима с предишната, и макар на теория тя да не засяга покупателната способност, отделният българин е разтревожен, че тя неизбежно означава поскъпване на живота. Значението, което официалните изявления отдават на разясняването на обществото, че то ще бъде облагодетелствано от реформата, внушава, че властите съзнават тези тревоги и не са напълно убедени, че могат да ги отстранят. На 20 юли партийният вестник „Работническо дело“, 24 часа след публикуването на указа, увери читателите си, че съобщенията от цялата страна показвали, че обществото единодушно одобрява новите мерки. Въпреки това вестникът се беше почувствал задължен да настоява всички елементи на указа да се разясняват внимателно на всеки гражданин и всички опити на враждебни елементи да изопачат значението на указа да срещнат отпор.

След като в България се обявява предстояща смяна на парите, Английската национална банка, Банк ъв Ингълнд, изразява желание да получи образци от новите банкноти и британската легация прави

опит да получи такива образци. На 15 ноември 1961 г. легацията докладва на Форин офис.

Запитахме Българската национална банка дали възнамерява да изпрати образци от новите банкноти и монети на централни банки в чужбина. В отговор ни бе казано, че тя не възнамерява да прави това, тъй като изнасянето на българска валута е забранено и следователно чуждестранните банки не се нуждаят от образци на банкнотите и монетите в обръщение в България.

Веднага след влизането на новите пари в обръщение, на 3 януари 1962 г. от легацията докладват:

Златното съдържание на стария лев определено при паричната реформа от 1952 г. беше 0.130687 грама. Тъй като новият лев се равнява на 10 стари, на теория златното му съдържание би трябвало да е 1.30687 грама. Но на практика то е фиксирано на 0.759548 грама, т.е. намаление от приблизително 38%. Разменният курс на лева беше еквивалентно девалвиран. Новият курс спрямо лирата стерлинг е 3.29 лева, докато старият беше 26.75 за нетърговски плащания и 19.86 за търговски транзакции, което представлява девалвация от приблизително 23% и 65% съответно. „Туристическият“ разменен курс беше премахнат, с изключение за страните от комунистическия „блок“.

През 1962 г. развития, свързани с Църквата в България, на няколко пъти занимават британски дипломати, и то не само в София. Още на 2 януари от легацията в София докладват на Лондон:

На 1 декември вестник „Земеделско знаме“ обяви, че се предвижда превръщането на Рилския манастир, най-прочутия български манастир, в „национален музей“ с цел „да се осигури запазването на всичко в него, което има историческа, културна и образователна стойност“. Съобщение в „Отечествен фронт“ на 26 декември потвърди това. Тези, които в последно време са посетили манастира, казват, че не се забелязват монаси и изглежда не се извършват никакви богослужения.

Мотивите на българските власти за предприемането на тази стъпка, съгласно общото мнение на западни наблюдатели тук, са антирелигиозни и ходът може да е прелюдия към нов засилен натиск върху Православната църква. Съгласно достоверен източник, който твърди, че се радва на тесни връзки с важни членове на йерархията, Патриарх Кирил бил уведомен преди няколко месеца, че Рилският, Троянският и Бачковският манастир, както и най-внушителната черква в София, „Александър Невски“, ще бъдат превърнати в музеи. Казва се, че Патриархът протестирал срещу изгонването на Църквата от главните религиозни светини, но изглежда неговите възражения са били отхвърлени, най-малкото по отношение на Рилския манастир. Има също слухове, че черквата „Св. Неделя“, втората по големина в София, ще бъде съборена, за да се подобри движението в центъра на града. Наличният трафик в София прави подобен претекст абсурден.

Теорията, че властите провеждат кампания за понататъшно намаляване на влиянието на Църквата, се подкрепя от съобщение (от същия източник), според което усилията на Патриарха за получаване на правителствено одобрение за назначаване на наследници на Търновския митрополит Софроний и на Доростолския и червенски, Михаил, който почина миналата пролет, не са били успешни.

Научихме от друг източник, който в миналото е бил сравнително точен, че варненският архиепископ Йосиф имал проблеми след неотдавнашното си пътуване в чужбина по повод на изявление, което се твърди, че бил направил, и в което казал фактически, че Църквата в България няма свобода. За властите дребни посегателства срещу Църквата не са нещо нередно и изглежда те са спрели доставки на печатарска хартия (доставките са в ръцете на държавата) и в резултат тази година Църквата можа да отпечата едва 80 църковни календара.

След като прочита доклада, Питър Самърскейл от Северния отдел прави следната бележка: „Това внушава, че 22-рият партиен конгрес не е довел до никаква либерализация в отношението на българския режим към Православната църква.“

От 17 до 22 март 1962 г. Патриарх Кирил отива на посещение в Истанбул. За това посещение във Форин офис получават доклад от британския генерален консул, Гордън Уитъридж.

Патриарх Кирил извършва обиколка на православните патриаршии в Леванта, именно, Истанбул, Антиох, Ерусалим, Александрия и Атина, и така той върви по стъпките на Московския патриарх Алексей от края на 1960 г. Той е придружаван от пет души, включително митрополит Паисий, преподобна фигура, която не игра никаква активна роля по време на посещението, но който е бил включен, защото неговото известно благочестие ще придаде „духовна окраска“, както се изразиха пред мен.

Това посещение, както разбирам, беше чисто церемониално и се осъществи главно за да се благодари на Вселенския патриарх за признаването от него на Българската Патриаршия. Трябва да се припомни, че българският патриарх си присвои сам тази титла без да иска одобрение от вселенския патриарх и, че последният и патриарх Алексей се споразумяха в 1960 г. да уредят този въпрос посредством писмо от патриарх Кирил до патриарх Атенагорас с молба за благословия.

Както съобщава още британският генерален консул в Истанбул, турските власти не са били във възторг от посещението.

Турските власти създаваха пречки от различен характер, като се започне от въпроса за визи за делегацията. Българският патриарх получил визата си в самото навечерие на посещението. Вселенският патриарх изпратил посрещачи, които трябвало да се качат на влака, с който пътувала българската група, няколко спирки преди Истанбул. Предварително им било казано, че ако имат билети ще могат да се качат, но когато те показали билетите и се опитали да отидат при българските гости, не им било позволено да се качат на влака. При пристигането на гарата в Истанбул, багажът на българите бил задържан от митницата и, както изглежда, с големи трудности част от него била освободена.

Малко преди посещението турската полиция телефонира на Фенер, за да им напомни, че разпоредбите забраняват на свещеници с чуждо гражданство да участват в богослужения в черквите на християнските малцинства. От Фенер заявили, че гостът е изтъкнат духовник, и полицията обещала да преобмисли въпроса. Нямамо друго обаждане и всичко било нормално организирано, само че

тържественото богослужение протекло без електрическо осветление. Невъзможно е да се разбере дали това е било случайно или умишлено.

За обиколката на Патриарх Кирил на 25 април докладва и аташето в София, Дж. Леси:

Освен Кирил, в делегацията бяха включени митрополитите Паисий и Пимен. От 16 до 20 април делегацията беше в Атон, където отседнали в Зографския манастир. На 20 април те се върнаха в България.

Фактът, че български официални лица взеха участие в различни срещи по време на патриаршеската обиколка, подсказва, че българското правителство е било изцяло зад нея. Добре известно е сътрудничеството на Кирил с българското правителство, и че той дава неговото име да бъде използвано във всякакъв вид политически изявления и „кампании за мир“, инспирирани от властите. Следователно не е изненадващо, че той им помага да се възползват максимално от неотдавнашното „признаване“ на Българската патриаршия, което за тях вероятно е нещо като триумф. Не знаем дали зад това не се крие и нещо друго, но би било разочароващо, ако в страните, които той посети, не е било напълно разбрано, че за много български християни, включително някои, с които съм говорил, Кирил не може повече да бъде смятан за представител на християните.

За посещението на Патриарх Кирил в Гърция на фона на гръцко-българските отношения, първият секретар на посолството в Атина, Дейвид Саймън, докладва на Лондон на 26 април.

Гърците предприеха стъпки, които би могло да се тълкуват като възприемане на по-малко враждебно отношение към България. Гръцкото правителство отвори прохода Кулата между Гърция и България за туристи от всички страни, с изключение на страните зад Желязната завеса. До март тази година проходът беше отворен само за някои дипломати, които имаха предварително одобрение от гръцкото Министерство на външните работи, и за товарни камиони. Гръцкото правителство разреши на българския патриарх да направи посещение в Гърция, включително в българския манастир в Атон.

След като прочита горния доклад от Атина, Марк Хийт от легацията в София пише на 9 май до Форин офис:

Чудим се дали не се раздухва прекомерно тезата за гръцко *garrochement*^[6] с България. Погледнато от тук, фактите в подкрепа на тезата в писмото на Саймън не представляват нещо особено. Отварянето на прохода Кулата за туристи, но не и за българи, трябва най-вече да цели облагодетелстване на гръцката туристическа индустрия: определено такова впечатление създават гръцките служители на границата. Трудно е да се повярва, че сегашното гръцко правителство, след като спечели значително мнозинство на изборите, сега ще е разположено към по-мека линия спрямо левицата и българите.

През есента на 1962 г. след посещение на председателя на съветския Върховен съвет, Леонид Брежнев, в Югославия, българска правителствена делегация начело с председателя на Държавната планова комисия, Живко Живков, отива в Белград. Освен това, както докладва легацията от София, на 9 октомври в българската преса се съобщавало за увеличен брой срещи между жители на села от двете страни на границата: последните на 7 октомври при Златарево и на Връшка чука. Признаците на сдобряване между София и Белград разтревожват Атина. Съветникът в гръцкото посолство в Лондон се среща със служителя на Централния отдел на Форин офис, К Джеймисън. Последният описва разговора на 30 октомври 1962 г.

Съветникът смята, че подобряването в югославско-българските отношения е лошо за гръцките отношения с България. По-рано тази година, когато от Белград и Скопие се вдигало много шум относно македонския въпрос, българите се включили, напомняйки, че македонското малцинство в Гърция не е югославско, а българско — по време, когато имало някои колебливи признаци, че българите са по-сговорчиви в отношенията с Гърция. С подобряването в югославско-съветските отношения тази тенденция обаче е била обърната. Г-н Дракулис е на мнение, че българското подобряване на комшулука с Югославия става по съветско настояване и се опасява, че от Москва

може да дойде нареждане да се позволи на Югославия да поеме водачеството в балканската политика.

Посещението на Хрушчов в България от 14 до 20 май 1962 г. е предмет на значително внимание от страна на британското външно министерство. На 22 май Марк Хийт, шарже д'афер в София, докладва на външния министър лорд Хюм.

Хрушчов беше придружаван от съпругата си, която обаче не игра видна роля по време на посещението. Новината за посещението изтече от Москва във Виена три дни преди да се направи официално съобщение на 7 май. Но дори и тогава българските власти не искаха да кажат датите на посещението и, както стана ясно по-късно, изключителните мерки за сигурност бяха характерен елемент на посещението.

Множество ученици, работници и обикновени българи бяха докарани с автобуси на летището и разположени по пътя към София. Безвкусните бяло-зелено-червени улични украси, които бяха останали от манифестацията на Първи май, бяха допълнени от розови пана с портрети на Хрушчов, Маркс, Ленин и Живков, а от балконите на апартаментите по пътя висяха пъстри местно тъкани килими. Училищата и фабриките бяха затворени и в София имаше почти празнична атмосфера за пристигането на Хрушчов. Той и Живков в открита кола бяха начело на процесията по улиците на София.

След обиколка из страната, на 18 май Хрушчов се връща в София и вечерта съветският посланик дава прием в хотел „Балкан“. В доклада си до Лондон Марк Хийт пише:

Масите бяха богато отрупани с есетра, хайвер, пилета, череши, портокали и ягоди. Количеството беше такова, че макар повечето от тези храни да не се намират в София, половината остана неизядено. Говори се, че Хрушчов не одобрявал подобна екстравагантност. Българските власти определено отидоха в другата крайност — на техния прием следващата вечер имаше съвсем малко вкусотии. Дипломатическият слух беше, че Хрушчов изразил неодобрение по повод на оскъдността на българския банкет.

Преди приема на българското правителство на 19 май, Хрущов говори пред голямо множество на площада пред мавзолея на Димитров. Речта му дойде след няколко дълги и психопатични речи и беше единствената, съдържаща някакво подобие на лекота. Той поздрави българите за това, че са достигнали население от осем милиона, и изрази надежда, че при следващото му посещение в България българите ще са станали 9 милиона. Не беше необходимо той да учи българите как да постигнат тези цел.

В доклада си до Лондон два дни след отпътуването на Хрущов британският шарже д'афер предупреждава, че е още рано да се преценят основно целта и резултатите от посещението, след което предлага някои предварителни заключения.

От начина на държане на Хрущов и от неговите речи е ясно, че той се интересуваше главно от вътрешно български въпроси. От състава на делегацията и момента на посещението — един месец след като г-н Иличов^[7] присъства на българска конференция по идеологическата работа — е почти сигурно, че визитата е била свързана по-скоро с идеологически, отколкото с икономически въпроси. И въпреки че в състава на съветската делегация нямаше икономически съветник, в българската участваше председателят на Държавната планова комисия, Станко Тодоров. Българското ръководство трябва да е очаквало посещението на Хрущов с известни опасения и може би е предпочитало да набляга на икономическите, наместо на политическите трудности. Вероятно българите са поискали повече съоръжения и изобщо по-голяма помощ. От казаното от Хрущов в речта му в Обнова изглежда, че руснаците няма да бързат да дават такава помощ.

Това, което Хрущов даде, е печат на одобрение на политиката на Тодор Живков след 22-рия конгрес на КПСС. Независимо дали с вярно, или не, че е имало и има сериозни различия в БКП по въпроса за десталинизацията и последиците от нея за ръководството, сега почти не може да има съмнение, че Хрущов е наредил Живков най-малкото да си остане на мястото. Все още не е сигурно дали търсенето на стабилност в БКП ще спаси Югов от понижаването, което нашироко се предсказваше преди визитата на Хрущов. Вероятно, ако се стигне

до промени в ръководството, те ще изчакат до 8-мия конгрес на партията.

На 23 май Марк Хийт отново докладва на Лондон за посещението на Хрушчов.

Макар Хрушчов да не беше посрещнат така ентузиазирано, както се съобщаваше в пресата, не е възможно да се каже, че той беше посрещнат хладно от средния българин. Той беше посрещнат сдържано, но сърдечно. Хрушчов не се поколеба да каже на българите да работят по-усилено и мисля, че им говореше както би говорил на украинци. За момента изглежда, че на Живков му е казано да остане на мястото си. Но Ганев е болен и това ще направи неизбежно извършването на промени рано или късно.

За българите нарежданията изглежда са да поддържат курса, да свият платната, за да се намали опасността от вятъра на десталинизацията, и да увеличат скоростта. През последните месеци има значително увеличение на потребителските стоки и частните леки коли и би било трудно да се твърди, че тези хора се задъхват от недоволство срещу режима. Ако някога се стигне до промени в ръководството, те ще станат вероятно по съветски нареждания, а не в отговор на вътрешно недоволство.

На следващия ден, 24 май, шефът на Северния отдел, Робърт Мейсън, обобщава информацията около визитата на Хрушчов в България.

От дълго време се говори, че в Българската комунистическа партия има силна сталинска фракция, и усилията за ликвидиране на култа към личността вероятно са се натъкнали на упорита съпротива. От посещението през април на Иличов — един от идеологическите експерти на съветската комунистическа партия — руснаците може да са разбрали по-добре проблемите, произтичащи от сталинисткото минало на Българската комунистическа партия и на нейните сегашни лидери. Хрушчов може да е пресметнал, че като подкрепи Живков сега, той би улеснил пътя на последния за по-ефективно справяне със задачата за десталинизация преди 8-мия конгрес на БКП през август.

Анализите на речите на Хрущов в България подкрепят гледището, че неговата първостепенна цел е била да засили режима: Хрущов е използвал всяка възможност за да поздравява българските ръководители, и лично Живков, за „правилността“ на тяхното ръководство. Важно е да се отбележи, че в речта си в Обнова Хрущов започнал да говори относно десталинизацията, но прекъснал с думите: „Това е достатъчно, другари; цял свят ни слуша, а аз, така да се каже, издавам тайни.“ Освен това, сега беше съобщено, че в средата на юни Хрущов ще посети Румъния, където процесът на десталинизация удари на камък, както в България.

Въпросът за десталинизацията на Източна Европа силно интересува британското външно министерство през 1962 г. По искане на Лондон Антъни Линкън докладва на 10 юли за процеса на десталинизация в България.

Едва беше приключил 22-рия конгрес и българите започнаха да говорят, че той бележи логически завършек и е потвърждение на 20-тия. По този начин българите твърдяха, че от 1956 г. теорията и практиката на Ленин били възстановени в българския политически живот, и в частност, че пороците съпътствали култа към личността били на практика премахнати отдавна.

Един режим като българският, който е така сервилен пред Москва, не би могъл да избегне някаква форма на конкретно демонстриране на новия комунистически дух след 22-рия конгрес, но вероятно никой друг сателитен режим не е преследван от по-смуцаващ призрак на неговото собствено минало. Живков би могъл вероятно да си измисли алиби, що се отнася до периода преди 1956 г., но Югов и другите, които работеха ръка за ръка с Червенков, когато той беше на власт?

След 22-рия конгрес Червенков беше отстранен от всички правителствени и партийни постове, сталински имена и статуи на Сталин постепенно се премахват; има ново Народно събрание, твърде различно по състав от старото. Властите изглежда възприеха по-благоприятно отношение към културните връзки със Запада.

Много слухове и догадки се въртят около този потаен режим, но те никога не са например за по-свободни пътувания и по-малко

полицейщина, или че ще бъдат опразнени концентрационните лагери. Обществото — непривилегированите маси — явно не очаква това и ключовите думи си остават апатия и примирение — вероятно с изключение на студентите. Издигащ се млад мъж, за когото се говори, че е протеже на Живков, Митко Григоров, беше включен в Политбюро. През май той държа реч с учудващо реакционна жар. Той твърдеше, че партийната линия по време на култа на Червенков била „правилна“ и че „ревизионизмът оставал главната заплаха за световното комунистическо движение“. Той сипеше клетви срещу проникващите от Запад идеи и култура. Ако това е истинският глас на младото поколение политически лидери, те няма за какво особено да се карат с по-възрастните от тях, с изключение на нежеланието на старата генерация да им отстъпи местата на власт и на масата на изобилието. Затова не виждам живковци или григоровци като истински борци срещу сталинистките злини. Смятам, че единствено натиск от Кремъл може да даде тласък на десталинизацията в тази страна.

След като получава доклада, Питър Самърскейл прави следното заключение за положението в България към юли 1962 г.:

Въпреки че Живков, Югов и техните колеги са неохотни десталинизатори, мисля, че не е изключено те постепенно да допуснат една умерена степен на либерализация, ако бъдат подложени на силен натиск от Москва. Макар Живков несъмнено да остава сталинист в сърцето си, той се е проявявал като способен на приспособяване.

На 17 март 1962 г. Народното събрание единодушно одобрява предложените от Антон Югов промени в Министерския съвет. Те включват: освобождава се заместник-премиера Кимон Георгиев, генерал Добри Джурев сменя генерал Иван Михайлов в Министерството на отбраната, генерал-лейтенант Димо Диков става вътрешен министър на мястото на генерал-полковник Георги Цанков, Петър Танчев поема Министерството на правосъдието, Пеко Таков — вътрешната търговия, а Лъчезар Аврамов — външната. Без министерски постове остават техните предшественици — Ради Найденов, генерал-лейтенант Руси Христозов и генерал-лейтенант Георги Кумбилиев.

Относно извършените промени посланик Линкън докладва на Лондон на 28 март:

Конкретен и важен фактор за промените трябва да е било недоволството в Партията и обществото от неефективността и неефикасността на властите през 1961 в редица сектори и по-специално производството и разпределението на храни и потребителски стоки, и снабдяването с горива и електричество. Обществото трябваше да преживее сурова зима и всяка управляваща партия в демократична страна, която би тръгнала на избори при сравними обстоятелства, определено би загубила доста от своята подкрепа. Между по-общите съображения за промените са недоволството на младите кадри от стремежа на по-възрастните да останат на постове си. Както съм казвал и друг път, режимът застаряваше и ставаше самодоволен и не правеше опити за преодоляване на пропастта между сегашните управници и по-младата генерация. Никой от новите министри не е забележимо млад, но самият факт на промяна в правителството представлява отстъпка на онези, които искат промяна. По-трудно е да се прецени до каква степен промените отразяват властта на първия секретар на Българската комунистическа партия, Тодор Живков, и дали те бележат начало на истинска атака срещу онази теория и практика, която общо може да се нарече „сталинизъм“.

Относно сменените генерали, Христозов и Кумбилиев, Антъни Линкън пише: „Двамата «генерали», Христозов и Кумбилиев, бяха към края на 40-те си години. Христозов имаше голям административен опит, а Кумбилиев създаваше впечатление на способен и енергичен човек. Обаче и двамата, и особено Кумбилиев, бяха остро критикувани от Живков в неговия доклад пред Централния комитет относно 23-тия конгрес на КПСС и техните глави трябваше да паднат.“ Във връзка с извършените промени в Министерството на отбраната, посланикът коментира:

Генерал Иван Михайлов неотдавна отпразнува 65-тия си рожден ден и от доста време беше фигуративен министър. Неговият заместник, генерал Добри Джуров, досега беше втори заместник-

министър на отбраната и бе издигнат през главата на първия заместник — генерал Иван Бъчваров. Претенциите на новия министър за военен чин идват от служба при партизаните, но колкото той стои по-ниско като военен от Бъчваров, толкова е по-ниско и като политик. Генерал Врачев, който преди 2 години стана началник на Генералния щаб на мястото на Бъчваров, сега ще поеме от него и поста първи заместник министър. Генерал Врачев е кандидат-член на Централния комитет и депутат в Народното събрание. Генерал Август Кабакчиев от авиацията, който преди беше трети заместник-министър, стана втори, а трети ще е генерал Здравко Георгиев. Генерал Семерджиев стана началник на Генералния щаб. От новите хора само Врачев и Кабакчиев могат да бъдат смятани за сериозни военни и моят военен аташе не вижда стратегически отражения от промените.

Имат ли промените осезаем политически привкус? Някои от новите хора са били партизани и работят заедно в Министерството на отбраната от известно време. Не изключвам по-късно да се появи политическо обяснение на промените. Засега мога само да предположа, че който надделява в партийното ръководство в момента (мисля, че това е Живков), подсигурява, че Министерството на отбраната е в по-млади и по-надеждни ръце.

На 24 март 1962 г. Антъни Линкън коментира в писмо до Форин офис предположението на британския посланик в Полша, Джордж Клатън, че основната функция на посланиците на страните от Съветския блок в другите страни от Блока е да действат като представители на своята партия.

Съгласен съм с обяснението и прилагам списък на български посланици, които също са членове на Централния комитет на Българската комунистическа партия. Ако това не е достътъчно потвърждение, може да се отбележи още, че няма шеф на българска дипломатическа мисия в некомунистическа страна, който да е член на Централния комитет.

Китай — Петър Панчевски

Унгария — Янчо Георгиев

Монголия — Любен Герасимов

Полша — Демир Янев

Румъния — Иван Кинов
СССР — Любен Герасимов
Югославия — Грудни Атанасов.

След като се запознава с доклада от София, Питър Самърскейл отбелязва: „Това е твърде силно потвърждение на гледището на Сър Джордж Клатън.“ А друг служител на Форин офис добавя: „Списъкът е пропуснал българския посланик в Прага, Геро Грозев, който беше избран за кандидат-член на ЦК в 1958 г., но това малко различие трудно би повлияло на теорията на Дж. Клатън.“ В друг коментар по доклада от София се казва: „Полският посланик в София изобщо не е член на Комунистическата партия — той е старши функционер на Селската партия. Може би поляците имат по-конвенционална представа за задълженията на един посланик.“

В 1961 г. българската легация в Лондон остава без титуляр. Минават 4 месеца след отпътуването на предишния пълномощен министър, Георги Зенгилеков, преди българската страна да поиска агреман за Раденко Григоров. След като българите поискват агреман, Антъни Линкън пише от София на 16 декември 1961 г.

По едно време смятах, че неназначаването на шеф на мисията в Лондон може да се дължи на „антиколониализъм“, но сега ми е ясно, че не е така. Може би те са се надявали следващия път да изпратят посланик (биографията на техния сегашен кандидат внушава, че той е по-високо във властта от Зенгилеков), но не разкриха подобни намерения пред мен.

Анализирайки причините за забавеното искане на агреман, Питър Самърскейл отбелязва: „Мисля, че обяснението може просто да е в това, че българското министерство на външните работи не е имало подходящ човек на разположение за изпращане в Лондон.“ В края на 1961 г., когато вече е поискан агреман за Раденко Григоров, британският посланик във Варшава, Дж. Клатън, поканва на обяд Р. Григоров, все още посланик в Полша, и неговата съпруга. На 2 януари 1962 г. Дж. Клатън съобщава на Лондон за впечатленията си от двамата.

Той знае сносно английски, но му липсва кураж да говори. Неговият единствен друг чужд език е руският, който — както ми казват — говорел добре. Разбира също полски, но не си е правил труда да го учи. Единственият чужд език, който говори жена му, е руски.

Намерих Григоров за по-малко неприятен, отколкото преди, и е възможно коварната атмосфера на Варшава да е дала своето отражение. От друга страна, неговата съпруга, която срещих за първи път, ми направи впечатление на приятна и приятелски настроена.

Раденко Григоров пристига в Лондон в средата на февруари 1962 г. В изготвена малко преди пристигането му биографична справка във форин офис се казва: „Съобщава се, че Monsieur Григоров е доктринер в своите гледища и маниерите му са неизискани.“ По повод на пристигането на новия български пълномощен министър, служител на Форин офис прави следния анализ на състоянието на британско-българските отношения:

Основният факт е, че българите изостават далеч зад другите сателити, а и след Съветския съюз, в начина, по който провеждат отношенията си с нас. Главните признаци са:

- обструкционистко отношение към културния обмен;
- ограничения върху доставките за легацията в София;
- сталинистко отношение към нашата мисия (и други западни мисии).

През 1962 г. военните аташета на Великобритания в София и на България в Лондон, полковник Сандерсън и полковник Чергиланов, преждевременно напускат постовете си. Всичко започва на 15 март, когато Антъни Линкън е повикан на среща с Началника на протокола в българското външно министерство. На следващия ден той докладва на Лондон:

Г-н Стефанов каза, че трябва да протестира пред мен във връзка с неприятен инцидент преди три дни, когато полковник Сандерсън в околностите на Пловдив по пътя за Поповица се опитал да влезе в

забранен район. Полковник Сандерсън пренебрегнал знак, че районът е забранен, и карал 200 метра, преди да бъде спрял. Тогава той „се опитал да избяга“, но бил спрял от полицейска кола. Началникът на протокола бил натоварен да протестира срещу действията на полковник Сандерсън и ме замоли да взема мерки случаят да не се повтаря, защото, ако има повторения, това може да се отрази зле на отношенията между нашите две страни.

След като г-н Стефанов изложил позицията на българската страна, британският посланик казал, че е доволен, че въпросът е бил повдигнат, защото в противен случай той самият би го повдигнал. Антъни Линкън представил на г-н Стефанов своята версия на случая.

В неделя, 11 март, около 3.30 следобед военният аташе и неговата съпруга пътували с официалната кола номер DT18 от Асеновград за Поповица. Той бил пътувал по този път и преди това без затруднения. По средата на този път е село Болярци. Полковник Сандерсън минал през селото и след около 400 ярда бил спрял от двама цивилни мъже, които му казали, че е нарушил знак за забранено влизане. Военният аташе казал на тези хора, че не е видял знака, извинил се, обърнал колата и тъкмо щял да тръгне обратно, когато един от спрелите го му казал, че трябва да се състави акт. Наредили на полковника да спре. Той запитал на какво основание му нареждат да спре и поискал да му покажат документи за самоличност. Човекът отказал да се легитимира. Полковник Сандерсън му казал, че не може да изпълнява нареждания на непознат човек без документи за самоличност, и потеглил. Но не изминал и 50 ярда когато наблюдаващата го кола, която го следвала (полковник Сандерсън естествено винаги е следван, където и да отива), се появила и блокирала пътя. Тогава един от двамата мъже в следящата кола съставил акт, диктуван от цивилния, който спрял колата. Военният аташе не го подписал.

Добавих, че не мога да се отърся от подозрението, че е имало съучастие около случая между хората, спрели военния аташе, и тези в следящата го кола.

Г-н Стефанов каза, че добре разбира, че аз вярвам на доклада на полковник Сандерсън, но той трябва да вярва на „акта“, който

получил. Той добави, че колата на полковник Сандерсън е била спряна от член на местния Изпълнителен комитет на Комунистическата партия. Г-н Стефанов каза, че е бил инструктиран да ме замоли да осигуря да няма повторение на инцидента.

Отговорих му, че никой служител на легацията не би нарушил съзнателно български разпоредби. Аз не съм всемогъщ и не бих могъл да спра военния аташе да не кара след знак, който не е видял, на път, по който е пътувал често преди. Добавих, че бих искал да знам кога е бил поставен знакът.

На 15 март, само три часа след разговора между посланик Линкън и Стефанов, полковник Сандерсън преживява подобен инцидент като този на 11 март. На 16 март той докладва за случилото се на посланика.

Вчера аз и съпругата ми отново пътувахме с официалната кола DT18 и към 2.30 след обед завих по пътя от ПОПОВИЦА за АСЕНОВГРАД. Видях следящата кола зад нас. След около миля, близо до село СЕЛЦИ, имаше знак „Забранено влизането“. Спрях веднага, обърнах колата и тръгнах в обратна посока към ПОПОВИЦА. Приблизително 400 ярда, преди да стигна главния път ПЛОВДИВ — СТАРА ЗАГОРА, бях спрял от двама мъже в цивилни дрехи. Те ми показаха знак „Забранено влизането“ и ме обвиниха, че не съм го спазил. Нито аз, нито моята съпруга бяхме видели знака, карайки по пътя, въпреки че гледахме внимателно. Лесно би могло той да е бил поставен, след като сме минали. На връщане не видях следящата кола и предполагам, че цивилните, които ни спряха, са били от нея. Те отказаха да се легитимират, казвайки, че са от местното ТКЗС. Единият от тях настоя да състави акт. Докато той пишеше, се появи лейтенант от милицията, който обаче не взе участие в съставянето на акта.

Цивилният поиска от мен да подпиша акта, което аз отказах. По това време пристигна друга следяща кола (с ПЛОВДИВСКИ номер) откъм село СЕЛЦИ и четиримата души в нея казаха на лейтенанта да не ме пуска, докато не подпиша. Очевидно намерението на милицията беше да ме задържат, докато от ПЛОВДИВ пристигне старши милиционерски началник.

Около 40 минути по-късно пристигна кола (с ПЛОВДИВСКИ номер). В нея имаше трима души — шофьор, полковник от милицията и един цивилен, който очевидно беше по-старши от полковника и вероятно беше шефът на пловдивския клон на тайната полиция. Обясних на полковника от милицията какво беше станало и той ми позволи да тръгна.

Трябва да се добави, че никъде другаде в страната забранена зона не е отбелязана с пътен знак. Обикновено всички забранени зони за чужденци са ясно маркирани с думите „Забранена зона“, написани най-малкото на френски и български.

Една седмица след втория инцидент с полковник Сандерсън, посланик Линкъи докладва на Лондон.

Научавам сега, че секретар и военни аташета от американската легация са били въввлечени в подобни инциденти. Последният станал на 16 март с две американски военни аташета на същия път, където стана първият инцидент с полковник Сандерсън. Американският шарже д'афер на два пъти бил викан във външно министерство, за да слуша протести. Следователно изглежда, че британската легация не е специално набелязана и че районът, който е бил посещаван от военния аташе по професионални причини, е станал чувствителен.

След известно затишие, на 7 юни става нов инцидент с британския военен аташе. На 8 юли полковник Сандърсън докладва на Антъни Линкън:

На 7 юни пътувах със самолет на българските авиолинии „ТАБСО“ от СОФИЯ за СТАРА ЗАГОРА през ПЛОВДИВ. По-късно същия ден се върнах в СОФИЯ по същия маршрут.

При пристигането ни на ПЛОВДИВСКОТО гражданско летище на връщане, пътниците продължаващи за СОФИЯ излязоха да се разтъпчат. Аз също слязох от самолета и видях, че сме спрели на 30 ярда от един военен хеликоптер, който беше един от общо около 28 хеликоптера „ХРЪТКА“, паркирани покрай северната ограда на летището. Откъдето стоях, можех да видя, че четирите най-близки хеликоптера бяха подготвени за полет и брезентът беше вдигнат от

витлата. Имах 35 милиметров фотоапарат „Робот“ в джоба на шлифера, който носех в ръка, и реших да заснема най-близкия хеликоптер. Стоях в края на група от десетина пасажери и бях убеден, че бих могъл да направя снимка, без да събудя подозрение от тяхна страна. Затова щракнах два пъти, без да вадя апарата от джоба на шлифера. За съжаление, изглежда съм бил наблюдаван от разстояние от момента на слизането ми от самолета, защото 90 секунди по-късно двама мъже се приближиха и единият от тях сграбчи шлифера ми. Те не бяха пътници и веднага ги разпознах, че са от Държавна сигурност — от предишни срещи в района на ПЛОВДИВ. Те ме обвиниха, че снимам хеликоптера, а аз протестирах срещу начина, по който ми взеха шлифера. Те обаче не ми го върнаха и аз трябваше да ги последвам до сградата на летището, където беше написан прокотол (който аз не подписах), филмът беше изваден, а фотоапаратът ми беше върнат. Доколкото знам, няма български разпоредби, забраняващи снимането при пътуване със самолетите на „ТАБСО“.

В Лондон, след като се запознава със станалото около военния аташе, II. Самърскейл отбелязва: „Българите са известни с това, че информират зле западните дипломатически мисии какво могат и не могат да правят техните военни аташета и дипломатически представители.“ След инцидента на пловдивското летище, полковник Сандерсън имал среща със заместник-шефа на военния протокол, полковник Крачунов, и обяснил станалото. Полковник Крачунов отговорил, че не знае как ще реагира външно министерство, но по негово мнение инцидентът не бил сериозен и аташетата вече са могли да снимат свободно хеликоптерите на военноморския парад в 1961 г. Българското външно министерство, обаче, поискало от Форин офис отзоваването на британския военен аташе. По това време полковник Сандерсън бил в отпуската в Англия и на 13 юли парламентарният секретар на форин офис, Питър Томас, изразил надежда пред българския пълномощен министър в Лондон, Р. Григоров, че докато изтече отпуската на полковник Сандерсън, искането за неговото отзоваване ще бъде оттеглено. Във Форин офис решават, че ако до 14 август не получат отговор от българите, ще повикат пълномощния министър. Когато на 15 август Раденко Григоров се явил във Форин офис, той казал, че неговото

правителство поддържа искането за отзоваване на полковник Сандерсън. В меморандум за разговора, подписан от заместник-началника на Северния отдел, Ч. А. Томпсън, се казва:

Българският пълномощен министър каза на Питър Томас тази сутрин, че българското правителство е решило да поднови искането за отзоваване на военния ни аташе. Питър Томас отговори, че правителството на Нейно Величество смята, че няма друг избор освен да поиска отзоваване на българския военен аташе.

Възниква въпросът за огласяването. Българите очевидно смятат, че като не дават гласност на тяхното искане, те допринасят за запазването на добри отношения. Не мисля, че трябва да отдаваме голямо значение на този момент, тъй като поддържайки искането си, те показаха каква малка стойност придават на добрите отношения.

От друга страна ние не желаем този досаден въпрос да вреди повече на англо-българските отношения. Ако обявим експулсирането на българския военен аташе, българите ще са задължени да сторят същото и може да бъдат изкушени да разкрасят историята. Следователно препоръчвам да не се прави никакво съобщение в Лондон, нито от легацията в София.

На 5 октомври 1962 г. в Северния отдел на Форин офис записват: „Сега научихме по телефона от българската легация, че техният военен аташе в Лондон, полковник Чергиланов, няма да се връща в тази страна. Той замина в отпуска веднага след като беше взето решението за експулсиране на нашия военен аташе.“

През март 1962 г. в София, съгласно съобщения в печата, е осъден по обвинение в предателство Петър Николов от София. Дж. Леси докладва на 19 март:

След двудневно заседание, Софийският градски съд осъди Петър Николов на 20 години лишаване от свобода и конфискация на имуществото му. Нямаме никаква информация за него в архивите, нито пък знаем за коя чужда страна се предполага той да е шпионирал.

Това става само девет месеца, след като присъда от 16 години затвор беше дадена на Иван Константинов МАНОВ. Предвид близостта на двата процеса и на факта, че двамата бяха обвинени, че са

доставяли на чужди сили материали за антибългарски радиопредавания, има възможност за връзка между двата случая. Трябва да се отбележи, обаче, че за разлика от Манов, за Николов не се казва да е имал контакти с чужда мисия, а бил работил за чужденци, които пътували като туристи и бизнесмени. Нещо повече, казва се, че Николов снабдявал своите „господари“ с оръжие и муниции: той е обвинен, че е бил готов да върши саботажи и да убива, но не бил го правил на практика. Както често става, в българските съобщения за процеса се наблягаше на буржоазния произход на Николов с внушението, че имотност и престъпления вървят ръка за ръка.

След като се запознава с доклада от София, Питър Самърскейл от Северния отдел добавя: „Обвиненията срещу Николов звучат неправдоподобно (особено инструктирането му да «върши саботаж»). Това изглежда е част от сегашните усилия на режима да раздуха антизападни чувства.“

За мерките на режима срещу редактора на „Стършел“, Челкаш, и Радой Ралин, легацията съобщава в края на юни 1962 г. Телеграмата се базира на информация, получена от източник, смятал за достоверен.

При режим без опозиция, хумористичният вестник е единственото средство за критикуване на дефектите и грешките на властите и борба за по-висок жизнен стандарт. Това е вярно дори когато критиката приема формата на хумор и сатира.

Малко по малко главният редактор на „Стършел“, Челкаш (хуморист, който миналата година посети Италия) започна да забравя, че демократични методи не могат да бъдат прилагани в България днес, че българите могат само да си играят на демокрация. Когато чул, че един милион чифта обувки гният в държавните складове, а хората са принудени да ходят с износени обувки и в магазините няма нови, Челкаш не само разкритикувал този факт, но също отишъл при заместник-министъра на вътрешната търговия за обяснение. Заместник-министърът, бивш обуцар, обяснил, че обувките на склад са резерв за крайна необходимост.

По същото време започнала кампания за използване на реклами. Комунистическата партия и правителството изтъкваха колко е важно

да се рекламира в социалистическото общество с цел да се подобри производството и да се създаде изкуствено съревнование между фабрики и кооперации. Един млад писател без особена важност на име Радой РАЛИН написал в „Стършел“ само два реда, но тази епиграма му коства работата във вестника. Епиграмата беше: „Каква реклами, стока като няма“.

Тъй като Челкаш е редактор на вестника, поместил тази критика на народната социалистическа администрация, инцидентът беше сметнат за сериозен. Челкаш и някои други сътрудници на вестника бяха уволнени.

8-мият конгрес на БКП първоначално бил насрочен за 30 август 1962 г., но след посещението на Хрущов през май 1962 г. ЦК на БКП пренасрочва конгреса за ноември. На 19 юни легацията докладва на Лондон за евентуалните причини за отлагането.

Все още е рано да се каже дали отсрочването на конгреса отразява етап от борбата вътре в партията. Бившият министър на вътрешните работи, Цанков, беше изпратен на 8 юни в Познан да ръководи маловажна мисия и изглежда, че той е пътник. От друга страна, позицията на Живков продължава да изглежда силна и няма нищо, което да внушава, че неговите противници — ако изобщо има силно противопоставяне срещу него след дадената му от Хрущов благословия — наистина напират за допълнителни промени. Възможно е сега различията в партията да са толкова остри, че на Живков да му е било казано да насочи вниманието към стопански въпроси, за да намали политическата температура, и това да е причината за отлагането на конгреса. Възможна е и друга алтернатива: промени в ръководството и членството в направляващите партийни органи да са били решени по време на посещението на Хрущов.

Докато 8-мият конгрес на БКП се бави, Антъни Линкън изпраща на 14 август подробен доклад за вътрешното положение в България.

С указ от 29 юли бяха увеличени изкупните цени за различни животински продукти и някои плодове и зеленчуци, като цената за

увеличението трябва да бъде платена от потребителите. Това не беше единственият шок, който партията и правителството бяха приготвили за обществото, но определено беше най-големият. Новите мерки естествено получиха голямо внимание от страна на българската преса. Отначало тонът на коментарите беше хвалебствен, но настроението скоро се промени и в уводни статии се настояваше за строго отношение спрямо разпространителите на слухове и „клеветниците“. На 7 август, след като преди това беше намерен за виновен във вестникарски публикации, 28-годишният инженер Геров беше осъден от Софийски съд на 3 години затвор, 5 години лишаване от граждански права и частична конфискация на имуществото. Той беше обвинен в „клеветене“ на режима и разпространяване на лъжливи слухове, чути от западни радиопредавания. На 8 август беше публикуван друг указ „за засилване на борбата срещу лица, бягащи от социално полезен труд и водещи антисоциален и паразитен живот“. Указът упълномощава районните и градски народни съвети да поставят лица на специфична работа за период до две години, а народните съдилища — да осъждат такива хора на „задължителна работа до 5 години навсякъде в страната“. Всеки, който не изпълнява тези решения, подлежи на санкции — от спиране на заплатата до затвор. По този начин, с изключение на партийните членове и други влиятелни хора, всеки български гражданин може да бъде обявен за паразит от полицията, от съседите или от многобройните „обществени организации и държавни органи“ и пратен на принудителен труд в друга част на страната.

В България, както и другаде, има неработещи и нечестни хора, но аз се съмнявам, че целта на този указ е те да бъдат променени. Неговата основна цел е да се изложи на опасност всеки, който или не работи упорито, или създава такова впечатление: да се увеличи производителността чрез засилване на чувството на несигурност и страх у хората.

В доклада си от 14 август 1962 г. Алтъни Линкън се връща към министерските промени от март.

След министерските промени, в Централния комитет се е говорело, че министрите „трябва да бъдат наказани да се потят“. Това

може и да стане, но засега единствената забележима пот по челата на министрите е потта, предизвикана от слънцето по черноморския бряг.

Смяната на министъра на вътрешните работи изглежда не доведе до промяна в политиката за сигурност и методите, с които се прилага. Точно обратното, чух една информация, че хората са обект на по-голямо внимание от страна на униформената и тайна милиция, отколкото в близкото минало. (Със сигурност имаше забележимо засилване на следенето на западните военни аташета през първата половина на годината.) Указът за премахване на „паразитите“ ще отвори ново поле за работа. Не разполагам с надеждна оценка на числеността на българската милиция, но визуалните наблюдения ме карат да вярвам, че само униформената милиция трябва да е с масивна численост спрямо населението. Цената в хора и пари за поддържането на тази машина за контрол и репресии трябва да е висока за една страна, чиито ресурси са ограничени.

В края на доклада си за вътрешното положение в България, Антъни Линкън пише: „Режимът остава стабилен и за задържането си на власт може да разчита на следните фактори: одобрението на Москва, подкрепата на армията, верността на полицията и службите за сигурност, апатията и безпомощността на масите.“

Дългоочакваният 8-ми конгрес се провежда от 5 до 14 ноември. След няколко телеграми по време и непосредствено след конгреса, на 26 ноември легацията изпраща подробен анализ на резултатите. Антъни Линкън пише до външния министър, лорд Хюм:

Това беше не само първият от серия сателитни конгреси, но и той се проведе от европейска партия, която, като оставим Албания настрана, беше направила най-малко за скъсване със сталинската теория и практика.

При тези обстоятелства не беше изненадващо, че първият партиен секретар, Тодор Живков, направи бързо посещение в Москва на 2 и 3 ноември. С основание може да се предположи, че целта на мисията на Живков е била двойна: да получи точни инструкции какво да каже за съвместното съществуване и други външни и доктринерски въпроси; и да потърси пълномощия, или нареждане за сваляне на премиера Югов.

Вечерта на 5 ноември, малко след като започна последният раздел на доклада си, Живков включи пасаж, липсващ в предварително раздадения текст. Той каза, че след 22-рия конгрес на КПСС, Централният комитет създаде комисия, която „да проучи фактите за нарушения на законността в страната и да направи предложения за окончателно уреждане на проблема“. В светлината на заключенията на тази комисия, Централният комитет на последното си заседание реши да отстрани от комитета, и от техните постове, министър-председателя Антон Югов, заместник министър-председателя Георги Цанков, и да изключи Вълко Червенков от Централния комитет и от партията.

Конгресът посрещна съобщението с възглас на удивление, а някои от преводачите буквално онемяха. Малцина изглежда предвиждаха удара: Югов, най-малко от всички. На 3 ноември той бе приел новия афганистански посланик. Съгласно посланика, Югов бил напълно спокоен и му казал да отиде отново при него следващата седмица. Живков се върна от Москва на 3 ноември и заседанието на Централния комитет, на което — ако се вярва на Живков — е било взето решението за отстраняване на министър-председателя, се е състояло на 4-ти. Сутринта на 4-ти портретът на Югов беше по улиците, през нощта започнаха да го свалят. Той не посрещна съветската делегация на летището: той не беше на трибуната, когато се откри конгресът в понеделник сутринта, а привечер вече бе паднал.

Обвиненията на Живков срещу Югов бяха подхванати на конгреса, както е обичайно, от неговите бивши колеги, между които изпъкнаха Станко Тодоров, заместник министър-председател, генерал Джуров, министър на отбраната, Генерал Диков, министър на вътрешните работи. Между нещата, в които беше обвиняван, беше арестуването и осъждането на Трайчо Костов, който беше екзекутиран в 1949 г. Неговите критици имаха трудности да обясняват грешките му, след като стана министър-председател в 1956 г., и в същото време да обяснят защо той е останал на поста си. Двама от ораторите, Иван Михайлов и Райко Дамянов, комбинираха заклеймяването на Югов с упражнение по самокритика.

Всички заклеймени хора по някое време в кариерата си са служили в Министерството на вътрешните работи или като министри, или като заместник-министри, и повечето от тях имат кръв по ръцете си. Тяхното отстраняване би могло да се възприеме като голяма стъпка

към десталинизация, но едно такова тълкуване не обяснява внезапността на всичко станало. Като се знаят характерът и предишните действия на българските лидери, изглежда те имат всички основания през последните години да се държат заедно. Червенков можеше да бъде третиран като специален случай, но ако процесът беше продължен, никой не би могъл да предвиди края му. През последната година Живков и някои други преутвърждаваха, че в българския обществен живот в 1956 г. ленинските принципи са възстановени, и че не предстои голяма реформа.

В този случай инстинктът ми подсказва, че нуждата за промяна в България е била зачената не в София, а в Москва. Драматично избраният момент на тази чистка може да е бил повлиян от нова решеност на Хрущов да не се оставят гнезда на сталинизъм в жизненоважен район на Руската империя. Не мога да повярвам, че Живков би могъл да замисли, организира и извърши преврата сам или с помощта на някои недоволни млади последователи.

Събитията от 5 ноември неминуемо са разтърсили партията и правителствения апарат. В частност Министерството на външните работи беше ударено силно. Реакцията на обществото изглежда е апатия, оцветена от мрачни предчувствия.

На 21 януари 1962 г. в италианските вестници гръмва новината, че български пилот със самолет „МиГ“ е кацнал аварийно предишния ден край град Бари и властите разпитват пилота Милуш Солаков. На 23 януари Антъни Линкън съобщава от София, че се е появила първата информация в България по случая под формата на изявление, публикувано в печата. В него се казва, че „младши лейтенант Солаков се заблудил по време на учебен полет и, съгласно италианската преса, кацнал близо до град Бари.“ БТА е била упълномощена да заяви, че обвиненията в чуждестранната преса, че полетът бил разузнавателен, са измислици, лишени от всякакво основание. На 24 януари във Форин офис пристига и телеграма от посланика в Белград, сър Майкъл Кресуел.

От разговор днес с представител на ЮВВС в отдела за свръзка в Министерството на отбраната разбрах следното:

а) преди официалното българско изявление относно несполуката в Италия, българският военен аташе в Белград запитал югославяните дали знаят нещо за загубилия се български самолет;

б) ако самолетът на българските ВВС е летял на 11 000 метра височина, шансовете той да бъде засечен от радарите на ЮВВС са били минимални (това съвпада с известните ни характеристики на радара на ЮВВС);

в) ако самолетът се е опитал да прекоси Югославия на по-малка височина, той е щял да бъде забелязан визуално от армията, ЮВВС или полицията;

г) ракетните обекти в Италия са от очевиден интерес за българите. Албанските цели не са, тъй като българите вече знаят какво има там, „с изключение на броя китайци“.

Горната информация ми беше дадена до голяма степен без да питам, вероятно защото югославяните биха искали да научат дали има някакви признаци, че югославски обекти са били покрити на път за Италия.

На 24 януари вечерта в Лондон получават доклад от посолството в Рим за последните развития.

Интригата стана по-дебела. На 23 януари българският военен аташе даде пресконференция в Бари (където той напразно чака за разрешение да види самолета и пилота), на която той осмя както версията на пилота, че бил избягал от България, така и популярната версия, че това е друг случай Пауърс на въздушен шпионаж^[8]. Той повтори предишното в изявление на неговата легация, че пилотът се е заблудил по време на тренировъчен полет. „Самолетите тип «Миг-17» — подчерта той — сега се използват само за тренировъчни полети. Съветският съюз вече има «Миг-21», а «Миг-23» е в стадий на разработване.“ По-нататък полковник Кънчев заяви, че не е имало нужда да се правят снимки от въздуха, за да се научи нещо за италианските военни инсталации. Вестниците, които той държал в ръката си, давали имената на частите и местата, където са разположени ракетите, дори и няколко карти.

На 26 януари от посолството в Рим отново докладват на Форин офис за българския „Миг“.

Вчера Министерството на отбраната издаде ново (и последно) комюнике, съобщаващо, че пилотът се е възстановил достатъчно, за да може да бъде разпитван от компетентните италиански власти, чиито досегашни резултати както от разпитите, така и от изучаването на самолета, подсилват теорията, че става дума за шпионски случай. На първо място, обясненията на пилота съдържат такива противоречия, че човек се съмнява в тяхната истинност, и на второ, преглеждането на самолета (който сега е в хангар) е разкрило, че на него има фотографско оборудване. Твърдо заключение, обаче, няма да има до приключването на разследването след няколко дни, а тогава, разбира се, ще трябва да се произнесат съдебните власти.

В папката на британското външно министерство за инцидента с българския „Миг“ има и меморандум на НАТО от 24 януари 1962 г.

В края на закритата сесия на Съвета на НАТО италианският представител, по молба на неговия гръцки колега, направи кратко изявление относно българския самолет. Той каза, че властите не са стигнали до категорично мнение относно мотивите за полета, и че продължават анализите на документите и оборудването на самолета. Междувременно той предложи три възможни интерпретации на инцидента:

а) дадената от пилота, а именно, че е търсил убежище по политически причини; тя се подкрепя от нежеланието му да влезе във връзка с българските власти в Италия;

б) лансираната от българските дипломати в Рим, че аварийното кацане се дължало на навигационна грешка и лошо време: фактически видимостта по време на инцидента е била добра и курсът на самолета (на около 5–10 метра над морското равнище) изглежда умишлено избран, за да се избегне засичане от радар;

в) възможността това да е шпионаж; това би могло да се установи само в резултат на провеждащото се в момента разследване; известна подкрепа за тази теория идва от наличието на борда на фотографски циви.

На 2 февруари 1962 г. българският „МиГ“ се обсъжда на заседание на Политическия комитет на НАТО в Париж, откъдето Форин офис получава доклад.

Италианският представител каза, че не би могъл да докладва по различните интерпретации на случая, тъй като той бил sub judge^[9], но някои от развитията на дипломатическия фронт може да представляват интерес. Неговото правителство връчило протестна нота в София за нарушаване на италианското въздушно пространство. Българският пълномощен министър в Рим отговорил на нотата, като отхвърлил италианския протест с твърдението, че неопитността на младия пилот го накарала да се опита да прелети над италианска територия. Българският отговор също съдържал обвинения, че италианците използвали инцидента, за да навредят на отношенията между двете страни. Италианските власти не дали писмен отговор, но устно информирали българския пълномощен министър, че някои български твърдения противоречат на данните от предварителното разследване на инцидента от цивилните власти.

На 20 февруари на заседание на Политическия комитет на НАТО в Париж италианският представител, Бачети, дал допълнителна информация за българския „МиГ“. На следващия ден от Париж информират Форин офис.

Той каза, че техническите експерти са приключили разследването си и стигнали до заключението, че полетът е бил опит за шпионаж, за да се изпита ефективността на италианската отбрана. Между факторите, които ги накарали да стигнат до това заключение, били аварийното кацане във военна зона и маневрите на самолета за избягване на италианските радары. В допълнение, техническите експерти изтъкнали, че ако пилотът е искал да избяга и потърси политическо убежище, той би следвал различен курс, би изхвърлил мунициите и би влезнал в радиовръзка с най-близкото италианско летище. В светлината на този технически доклад службите за сигурност арестували пилота и го обвинили в шпионаж. Той бил

преместен от цивилната болница, където се намирал, в затворническа килия в очакване на делото.

Едва в началото на следващата 1963 г. идва развързката на случая с българския пилот Солаков. На 4 януари британската легация в Рим докладва на Лондон.

Италианската преса съобщи на 4 януари, че Солаков е бил освободен от съдия-следователя. Предварителното следствие продължи осем месеца. На 3 януари магистратът обяви, че няма достатъчно доказателства, които да потвърдят обвиненията в шпионаж, и нареди пилотът да бъде освободен и, съгласно съобщения в пресата, самолетът да бъде върнат на българските власти. Солаков пристигна в Рим, за да установи контакт с българската легация, и каза пред репортери, че възнамерява да се завърне в България.

Между документите на Форин офис за България от 1963 г. има нещо необичайно — чернобяла снимка, направена по време на военния парад на 9-ти септември. Изпращайки снимката от София, Марк Хийт докладва на 24 септември.

Западните дипломатически мисии проявиха интерес към личността на африканеца в българска генералска униформа. Изглежда, че човекът на снимката е известен под името „генерал Чонда“ или „Чондар“. Той е в България от 18 месеца и е бил видян на парада на 9-ти септември миналата година. Той е от Родезия, не се знае дали от Северна или Южна, и се говори, че е бил на курс във или около Пловдив.

Във Форин офис правят справка по изпратената снимка и на 25 октомври служител на министерството записва: „Много интересно. Ние имаме досие на този човек. Неговото правилно име е Джон ЧАНДА.“

Речта на Тодор Живков на 15 април 1963 г. на среща на Политбюро с „културни дейци“ привлича вниманието на посланик Линкън. След като се запознава с нея от публикацията ѝ в печата 9 дни по късно, Антъни

(Илюстр. 7: Джон Чанда в българска генералска униформа, снимка направена по време на военния парад на 09.09.1963 г.)

Линкът докърдва до външния министър лорд Хюм на 30 април.

Речта изобилства с повторения, изопачения и неясноти, които са запазена марка на комунистическите оратори и особено на този. Въпреки това мисля, че си струва да бъде прочетена, защото тя съдържа най-откровеното и най-подробно описание, давано по мое време от официално лице на дилемата, която неугасващият интерес на българското общество към всичко западно поставя пред властите, фактът, че Хрушчов вече се произнесе по този въпрос правеше неизбежно Живков да го последва.

През ноември 1962 г. Живков и други членове на Политбюро посетили Общата художествена изложба в София. „Ние напуснахме изложбата разтревожени и започнахме да мислим какво да се прави.“ Някои от произведенията явно били заразени от буржоазното абстрактно изкуство — техниката, чрез която империалистите се стремят да отклонят народа и интелигенцията от политиката, от борбата срещу капитализма и за мир.

Българските палати на Пловдивския панаир през 1962 г. също предизвикали шок. За щастие („иначе щяхме да се изложим пред нашите чуждестранни приятели“) специална подкомисия на Централния комитет посетила палатите точно преди откриването на панаира. Подкомисията „свали най-невъзможните неща и бяха направени нови плакати и декори, но не всичко можеше да се поправи“ Според Живков, повечето художници мислели правилно: от 600 члена на Съюза на художниците не повече от 50 се били поддали на чуждо влияние.

След като прочита доклада от София, служителят на Форин офис, Ч.А. Томпсън, пише на 10 май:

На първо място изглежда, че в България има по-голям културен кипез, отколкото бих очаквал. Донякъде ние сме склонни да гледаме на България като на плитка почва за култивиране и макар несъмнено почвата да е плитка в сравнение с Полша и Унгария, изглежда ясно, че тя може да поддържа буйна реколта. Второ, въпреки яснотата, с която

Живков представя несъвместимостта на комунистическата със западната идеология, когато се стига до практически мерки, той съдържа ударите. Изглежда, че само един от атакуваните от него хора е загубил работата си, но дори и той не е бил прекалено уплашен, защото писал до Живков в опит да се оправдае. Възможно е в резултат на речта да последват драконовски мерки за почистване на неоавгиевите обори.

Един месец след горния първоначален коментар във Форин офис, шефът на Северния отдел, Робърт Мейсън, прави анализ на речта на Живков, който изпраща до легацията в София. На 14 юни той започва писмото си с извинение за известното закъснение, с което реагира на казаното от Живков, като обяснява, че е намерил речта на Живков за по-интересна от обикновено и затова размислял по-дълго върху нея.

Не си спомням да съм виждал преди такъв подробен каталог на грешките, в които се е отклонило едно комунистическо стадо. Моята първа реакция беше, че тази реч определено е един от най-невероятните документи на Студената война. Ако тя правилно отразява вкусовете на младите хора, тенденциите в мисленето на писателите, драматурзите и художниците в България, то това е наистина едно забележително признание на пълния провал на 17 години комунистическо индоктриниране. Тя също е пълно и донякъде негативно потвърждение на правилността на нашата политика на културно проникване зад Желязната завеса, която следваме и към която призоваваме нашите съюзници през последните 3 години. Живков рисува картина на общество, отхвърлящо ценностите и идеалите, които Комунистическата партия се опитва да внедри в обществото след войната, докато обществото инстинктивно и настойчиво се стреми към контакти със Запада. Такова нещо не би било ни най-малко изненадващо в някой друг от сателитите — и ние знаем наистина, че това е така при всички тях — но България, която все още е спъвана от наследството от турското господство и която гледа със симпатия към руснаците, е последното място, където човек би очаквал такъв ход.

Някои пасажи от речта на Живков, особено за поведението на младежта, карат човек да потрива очи от почуда. Според Живков българската младеж смята, че всичко българско е скучно, а всичко

западно е забавно — разглеждат с любопитство западни коли, чакат на опашки за западни филми, слушат западна музика, харесват западни дрехи, играят туист, пият, развратничат. Те никога не играят старото българско хоро и никога не слушат съветска естрадна музика. Бюрото за естрадни програми, ръководено от неразкаялия се Манол Кушев (който със сигурност е заслужил почетно място в Пантеона на героите на Студената война), поощрявало техните вкусове, като представило не по-малко от 35 естрадни оркестъра през последните 2 години. Върховното деяние на Бюрото било изпълнението на туист на ревю на лед в цирка. Живков говори с шокиран тон за особено лоша телевизионна програма на международния ден на жената. Човек се чуди какво може да е било. Той също говори за пирове и оргии в барове и ресторанти в Пловдив и други далечни и прашни градове. Нима животът в България е безкраен бал на Содом? Аз бях там миналата година, но не ми се стори такъв.

В края на писмото си до Антъни Линкън шефът на Северния отдел Р. Мейсън пита: „Бих искал да чуя вашата оценка доколко на сериозно трябва да взимаме речта на Живков и какви са изгледите партията да постави под контрола си младежта и интелектуалците? Какви са отраженията от речта за нашите културни връзки? Какви са нашите шансове да култивираме тази очевидно благоприятна почва?“ Н? 16 юли 1963 г. посланик Линкън отговаря:

Бих казал, че София още не е стигнала Содом. Има един нощен клуб, „Астория“, от който рядко се отклонява погледът на властите, униформени и цивилни. „Астория“ привлича определена клиентела, макар да се говори, че е най-скъпото заведение от този род в света. Порано там се играеше туист, но вече не.

(Илюстр. 8: Писмо на Антъни Линкън до шефа на Северния отдел, Робърт Мейсън, от 16.07.1963 г.)

Мисля, че Живков си беше поставил задачата да уплаши хората, които критикуваше, и в краткосрочна перспектива вероятно успя. Комунистите не се боят от преувеличения и изопачавания, когато това служи на целите им. Може дори от перверзна лоялност Живков да е сметнал, че ако положението в Съветския съюз е лошо, в България

трябва да е по-лошо, не виждайки опасността, че ако се рекламират забранени плодове, може да се увеличи тяхното търсене. Затова бих се поколебал да приема за чиста монета всички примери в речта му. Смятам, обаче, че по същество те са верни. Мисля, че трябва да гледаме на речта сериозно и имаме основание да сме насърчени от нея. Днешните български интелектуалци не са правени по мъченически калъп. Но на студентите и на младежта изобщо може да се разчита да се отърсят по-леко и по-бързо от впечатленията от речта.

Не може, обаче, да изключим възможността за драстични акции на режима и по тази причина мисля, че първият урок за нашата културна политика е да изпълняваме твърдо и постепенно двугодишната си програма, като я допълваме, когато можем. Не бих препоръчал рязък напън, тъй като това би могло да провокира реакция. Вероятно също би било възможно да имаме повече специални предавания на английски език, които не се заглушават и които, с разпространението на английския език в България, биха привлекли слушатели, интересувани се от съвременни танци и музика, новини за театър, кино, актьори и актриси, спорт, коли, дрехи и прически — накратко, всичко това, което причинява големи грижи на Живков.

През 1963 г. от легацията в София съобщават и за нещо друго, подразнило Живков:

6 май е Денят на овчаря. Преди овчарите носели агне в черквата за благословия. Сега агнетата се благославят от Централния комитет и самият Живков присъствал на среща с овчари. Живков си сложил овчарски калпак и ямурлук и се правел, че свири на гайда. Съгласно историята, в този момент телевизионният оператор показал Живков. Казва се, че той бил силно ядосан и операторът бил уволнен.

От британската легация свързват този инцидент с публикуването на поемата „Легенда за Атила“ във вестник „Стършел“ на 4 октомври 1963 г., чийто автор е Радой Ралин. В интервю за Би Би Си, Радой Ралин каза: „Беше измислено, че снимката го възмутила. Така че аз не съм имал пред вид конкретна снимка, а съм обобщил — може това да е фотограф, може да е художник.“ В доклада на британската легация се казва, че

тогавашният председател на Комитета за партиен и държавен контрол, Борис Велчев, който отговарял и за вестниците „Работническо дело“ и „Стършел“, лично позволил на Радой Ралин да публикува поемата „Легенда за Атила“. През март 1993 г. Радой Ралин каза: „Нищо подобно! Борис Велчев е жив, може да потвърди, че я е прочел след излизането. За да излезе след това в «Стършел», Васил Станилов направи номер с Асен Босев, тогавашния редактор. Извика го по телефона, докато поемата се четеше в редколегията. Той не я чу добре и тя излезе.“

След отпечатването на „Легенда за Атила“ британската легация пише в доклада си до Лондон: „Ралин има репутация на ексцентрик и затова може безпрепятствено да прави неща, които по-здравомислещи от него не могат.“ Радой Ралин: „Така значи... Благодарение на ексцентризма осем години стоях без работа. Но дето се казва на български — на чужд гръб и сто тояги са малко. Тогаво махнаха и Асен Босев. Изобщо стана голям скандал.“

След като получават доклада от София за поемата на Р. Ралин, във Фории офис коментират: „Българите на практика имали повече смелост, отколкото смятахме.“

През май 1963 г. Патриарх Кирил е награден с орден „Народна република България“ I степен и получава поздравления от Тодор Живков. Същата година, обаче, Великденското богослужение в „Св. Александър Невски“ не минава гладко. На 13 май легацията съобщава:

На 10 май Живков изпрати телеграма до Патриарх Кирил, в която го поздравява за получения орден за „последователна дейност за мир“. Това изглежда е външен белег на официалната политика на толериране на религията. Под повърхността, обаче, картината си остава непроменена.

Богослужението във Великденската нощ в катедралата „Св. Александър Невски“ тази година беше опорочено, както обичайно, от хулигански банди. Те успяха да попречат на обичайната процесия до западната врата. Можеше да се види как палят цигари от свещите и създават умишлено врява и хаос. Стана и сбиване, когато млад грубиян взе стол от балкона на хористите. И всичко това се случи въпреки писмената молба на Патриарх Максим до Министерството на

вътрешните работи една-две седмици преди Великден да се позволи на богослужението да протече в нормална атмосфера.

През 1963 г., съгласно доклад на Антъни Линкън, се е говорело, че има напрежение между Живков и съветския посланик в България, Органов. На 8 октомври посланик Линкън докладва: „Органов връчи акредитивните си писма през февруари и си заминава другия месец.“ По-късно през октомври служител на Форин офис коментира промяната.

Наследникът на Органов, Пегов, има същата тежест в съветската йерархия, но за разлика от Органов има предишен опит в дипломацията. Той беше в Техеран, където активно упражняваше съветски натиск върху Шаха. Отговорът може да е в това, че Органов не е имал успех като дипломат, въпреки че един съветски посланик в страна сателит заема твърде специална позиция.

На 29 ноември 1963 г., след повече от 3 години в България, Антъни Линкън изпраща прощалния си доклад до външния министър Раб Батлър. Той започва с уговорка: „Трябва да имам предвид, че човек не става непременно по-добър познавач или съдник на режим като българския от това, че е останал по-дълго край него. И наистина, познаване на режима неизбежно поражда толкова силно предубеждение към всичките му идеи и прояви, че обективността изхвърчава през прозореца.“ След това Антъни Линкън сравнява България от 1960 и 1963 г.

В 1960 г. българското правителство нямаше външна политика, различаваща се от тази на Съветския съюз, нито пък има сега. Те продължават да играят ролята на „ехо“ и начинът, по който провеждат външните си отношения не изглежда нито особено уместен, нито особено успешен. Тяхната политическа атака срещу Гърция през втората половина на 1961 г., както се смята, е допринесла за победата на Караманлис в гръцките избори същата година. Откакто Иван Башев стана външен министър в декември 1962 г., позицията и стилът на външно министерство и отношението му към дипломатическия корпус се подобриха, но престижът и влиянието му са все още твърде ниски.

Външно министерство продължава да е прекалено свързано с вътрешно министерство: твърде много служители на външно министерство са напласени или плиткоумни, а отношенията със западните правителства във всеки момент могат да пострадат от, или по заповед на, разузнаването и органите за сигурност, които за много хора в България все още представляват „меч в ръцете на партията“. Българските власти смятат, с известно право, че се радват на специална позиция на Балканите: те се смятат за най-верните руски приятели и агенти в района, чиято задача е да измъкнат гърци и турци от сегашните им съюзи и форми на управление и да създадат безядрена зона на мир. Те обаче не постигнаха напредък по мое време, а и руско-югославското сдобряване, на което те трябва да подражават, може да е подкопало специалната им позиция. Ако трябва да обобщя, не мисля, че България е увеличила международния си престиж след 1960 г., и съм склонен да се съмнявам дали те се радват на голяма почит сред партньорите си в комунистическия блок, въпреки че братски туристи се стичат на нейното крайбрежие.

Не мисля, че във вътрешната сфера може да се забележи някаква фундаментална промяна в естеството и структурата на режима и на неговата политика. Зад фасадата на Отечествения фронт и на сламените хора, наричани „земяделци“ или „независими“, стои Българската комунистическа партия с половин милион членове в страна с население от 8 милиона, която самостоятелно упражнява политическата диктатура на пролетариата. Целта все още е преход към комунизъм в 1980 г. или някоя друга година, която Москва може да обяви за начало на нова ера. В 1960 г. писах в доклад, че режимът черпи силите си от интимните си връзки с Москва, от подкрепата на българските въоръжени сили, от ефикасността на репресивния апарат и от липсата на някаква позитивна опозиция сред неговите поданици. Мисля, че това е валидно и днес. Живков е на власт, защото се радваше на доверието на Москва по време, когато Югов го изгуби и падна. Ако има някакви търкания между българските и руските лидери, те може да се дължат на това, че първите предпочитат да се пазят от „дестабилизация“.

Основата на режима си остава непроменена, но се забелязва известна порутеност в надстройката. След сътресенията от 1962 г. ръководството едва ли може да изглежда същото в собствените си очи

и в очите на неговите поданици. Общественият облик на Живков е по-малко впечатляващ от този на Югов, а Югов бе по-ниско в сравнение с Червенков. Няма български лидер, който да може да се мери с Хрушчов или Тито.

В последната част на своя прощален доклад от София посланик Линкън разглежда отношенията между Лондон и София и прави предложения за бъдещата британска политика спрямо България.

Англо-българските отношения преминаха през различни превратности, откакто пристигнах в София през август 1960 г. Когато Югов беше премиер, а Луканов ръководеше външно министерство, отношенията неведнъж бяха смущавани от създаваните от българите скандали. Отношенията паднаха на най-ниско ниво през лятото на 1962 г., когато моят военен аташе беше експулсиран от София. Тези две години бяха време на изпитание и неприятности за моя персонал и за мен. След правителствените промени в края на 1962 г. нашите отношения се разшириха и изглеждат по-гладки. Днес вероятно те са по-добри, отколкото по всяко време след войната. Българските резултати на британския пазар остават незадоволителни, но търговия има и се забелязва увеличение на посещенията на британски бизнесмени. През юни шест британски депутати посетиха България под егидата на интер-парламентарния съюз и въпреки че нито един министър не можа да посети България по мое време, не бих могъл повече да се оплаквам, както сторих в годишния си доклад за 1961 г., че рядко виждаме видни британци тук. Политическата пропаст между нас продължава да зее. Някоя лъжа за условията и общественото мнение в нашата страна не е прекалено абсурдна, че да не може да се появи в българската преса, и нашата политика и нашите цели постоянно биват изопачавани и хулени.

Какви са нашите интереси в България и с какви средства разполагаме за тяхното прокарване? Когато преди три години си зададох тези въпроси, струваше ми се, че не можем да не се интересуваме от намеренията и действията на една страна, която има общи граници с двама наши съюзници, срещу които тя има традиционна враждебност. Продължавам да мисля, че това е постоянен интерес, макар и негативен, и мисля, че една от главните задачи на

британската мисия е да отдели неотслабващо внимание на този въпрос. Също толкова важна, и по мое мнение по-позитивна задача, е да се наблюдава, стимулира и поддържа по всички възможни за демократичните сили начини, интересът на българите към Запада и мъждукащия дух на независимост и национална гордост, който го подклажда.

Правителството на Нейно Величество следва от известно време дългосрочна търговска и културна политика спрямо съветските сателити. Убеден съм, че това е правилната политика за нас в тази страна, и че ние трябва да я запазим и да не пропускаме случай за инжектиране на повече същина в нея. Няма изведнъж да съборим режима чрез тези средства, но по-широко познание за алтернативния западен начин на живот и управление не може да не убеди българското общество в кухотата и откъснатостта на тяхната сегашна система. Трябва да бъдем търпеливи, изобретателни и упорити в преследването на своите цели: и когато те се държат лошо, ние трябва да ги конфронтираме твърдо с тяхната отговорност за собствените им действия. Винаги е добра тактика да подчертаваме, че в нашите очи българите са интересни, защото са българи, а не защото са клиенти или малки братя на Русия.

Последният доклад на Антъни Линкън от София завършва с едно почти лирично отклонение.

„Quel triste pays“ — казал младият Фердинанд на редактора на Pall Mall Gazette, — „et moi j’en suis le Prince“^[10]. Съвременните български управници естествено провъзгласяват, че България е една много щастлива страна. За мен няма нищо тъжно извън градовете, независимо дали земята е покрита с пролетни цветя, сняг или лед, но признавам, че улиците на София, гледани в зимна нощ, изглеждат сякаш дошли направо от филм *serie noir*.

Съгласен съм, обаче, че общо погледнато българите са меланхоличен народ. Провидението не е пожелало те да са благородна раса: и това, което за мнозина бяха черни дни по време и след революцията, не разведриха мрачната им умствена нагласа. Общите български добродетели са упоритост, издръжливост, волята да се живее за по-добри дни, привързаност към децата и гостоприемство

към чужденците. Но след колективизацията на земята, работливостта, с изключение на частните парцели, не може повече да бъде причислявана към добродетелите. По-добре е, обаче, да не говоря с увереност за обикновения българин, тъй като властите отделиха много време и усилия за възпрепятстване на всякакви контакти между него и хората като мен.

[1] Завръщане (след лятна ваканция) (фр.) — б. а. ↑

[2] Югов — б. а. ↑

[3] От 1986 до 1988 г. е заместник-ръководител на британската делегация на Виенската конференция на СССЕ — б. а. ↑

[4] Денонощно дежурство (фр.) — б. а. ↑

[5] Американски милионер, който се гордеел с Ленинската си награда за мир. Един от инициаторите на Пъгуошкото движение — б. а. ↑

[6] Сближаване (фр.) — б. а. ↑

[7] Председател на Идеологическата комисия на ЦК на КПСС — б. а. ↑

[8] Гари Пауърс — пилот на американски шпионски самолет „Ю-2“, свален над СССР — б. а. ↑

[9] „за разглеждане в съда“ (лат.) — б. а. ↑

[10] Каква тъжна страна, и аз съм нейният Княз (фр) — б. а. ↑

Издание:

Съветска България

ПРЕЗ ТРИ БРИТАНСКИ МАНДАТА

Ричард Спейт 1956–1958

Антъни Ламбърт 1958–1960

Антъни Линкън 1960–1963

Из архива на Форин офис за събития и личности в България

Димитър Димитров

Би Би Си Лондон, 1994

С благодарност към Британския държавен архив, чиито материали попълват бели полета от близката история.

© British Broadcasting Corporation, London 1994

© Британска Радио-Телевизионна Корпорация

ВСИЧКИ ПРАВА ЗАПАЗЕНИ

Издател: Би Би Си Българска редакция

Печатница: „Алекс-Г“

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.